

Een kasteel voor Christus

De burcht als meditatief beeld aan het einde van de middeleeuwen

Ommuurde kastelen met torens, kantelen met schietgaten, een binnentuin en een heuse kasteelkeuken verwachten we eerder in ridderromans dan in geestelijk proza. De scheidslijn tussen ridders en religieuzen, tussen de strijders en de bidders, was in de middeleeuwen evenwel niet eenduidig.¹ Het beeld van de *miles Christi*, de ridder van Christus, vinden we al in een brief van Paulus (Ef. 6:3). Ook de regel van Benedictus duidt de monniken met deze term aan – het monastieke leven werd wel gezien als een vorm van militaire dienst.² Vanaf de elfde eeuw werd de metafoor bovendien verwezenlijkt door de soldaten van Christus die tijdens de kruistochten naar het Heilige Land trokken.³ De allegorie van de *miles Christianus*, die de wapenrusting van een krijgsman gelijkstelt met de deugden waarmee een gelovige zich dient te wapenen alvorens het slagveld onder Christus' banier te betreden, komt ook in de beeldende kunst voor en kent een rijke traditie tot in de zeventiende eeuw.⁴ In de Middeelnederlandse geestelijke literatuur is de metafoor evenmin onbekend, getuige het *Ridderboec* (ca. 1410-1415).⁵

Minder bekend is dat ook het ridderlijke kasteel een – uitermate doeltreffend – meditatief beeld kon vormen, dat de gelovige in staat stelde om zijn geestelijke leven te verdiepen en de geest om te vormen tot een woonplaats voor Christus. De vervolmaking van het hart of de ziel tot een plaats waarin God ontvangen kan worden, is één van de centrale thema's in de laatmiddeleeuwse mystiek en devotionele literatuur. Bij Hendrik Herp († 1477) vinden we het hart dat als laagste *woenstede* in de ziel tijdens het actieve leven geperfectioneerd moet worden tot de slaapkamer van Christus.⁶ Jan van Ruusbroec († 1381) spreekt niet over een

* Dit artikel kwam tot stand in het kader van het door NWO gefinancierde project 'Leaving a Lasting Impression. The Impact of Incunabula on Spirituality in the Low Countries' (Veni, 2018-2022). Op deze plaats wil ik graag Rijcklof Hofman (Titus Brandsma Instituut, Radboud Universiteit) bedanken voor zijn ruimhartige hulp bij de totstandkoming van de editie en bij het herzien van het artikel. Mijn dank gaat tevens uit naar de twee anonieme reviewers voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

¹ Allen Smith 2011; Wheatly 2004.

² Allen Smith 2011, p. 116-155. Carruthers 1998, p. 106

³ Zie bijvoorbeeld Riley-Smith 2002.

⁴ Allen Smith 2011, p. 119-121.

⁵ Warnar 1995. Over het beeld van de *miles christianus* bij Thomas van Kempen zie Caspers 2008.

⁶ Verschuieren 1931, p. 119, r. 19-24: 'Aldus soe moeten wi ons pinen te vercrighen in dat werkende leven die zedelijke doechden om te besitten die woenstede des herten in rechter rusten ende vreden, overmids ghestorvenheit der sinliker crachten, willen wi den Heere een bequaem

slaapkamer, maar omschrijft hoe het hart, de *nederste eenicheit, die lijflijk is*, als onderdeel van een eeuwige woning vervolmaakt moet worden.⁷ Dit geschiedt via deugdbeoefening, goede werken en geestelijke oefeningen om zo de uitwendige, lagere zielsvermogens te onderwerpen.

Vooraf vanaf de twaalfde eeuw werd de ‘innerlijke woning’ vergeleken met verschillende architecturale structuren. In de afgelopen decennia hebben met name kunsthistorici het hart als (slaap- of woon)vertrek van Christus en de bijbehorende ‘binnenhuisallegorieën’ verkend.⁸ In dit artikel breng ik aan de hand van een tot nu toe nog niet bestudeerde Middelnederlandse tekst een andere allegorie van de innerlijke woning naar voren: het kasteel. In het vervolg introduceer ik kort de inhoud en de vroege overlevering van *Een gheestelijk casteel*.⁹ Ik betoog dat de allegorie die in de tekst wordt uitgewerkt teruggaat op de exegese van Lukas 10:38 – *factum est autem dum irent, et ipse intravit in quoddam castellum. Et mulier quaedam Martha nomine excepit illum in domum suam*. Tegen het einde van de vijftiende eeuw verscheen het *Gheestelijk casteel* in druk in de opkomende handelsstad Antwerpen. De tekst laat de rijkdom en veelkleurigheid zien van de gedrukte geestelijke literatuur die vaak nog maar nauwelijks bestudeerd is. Bovendien biedt de tekst aanknopingspunten voor de studie en functie van de beeldende kunst die in dezelfde historische context tot stand kwam.

EEN GHEESTELIJC CASTEEL: TEKST EN VROEGE OVERLEVERING

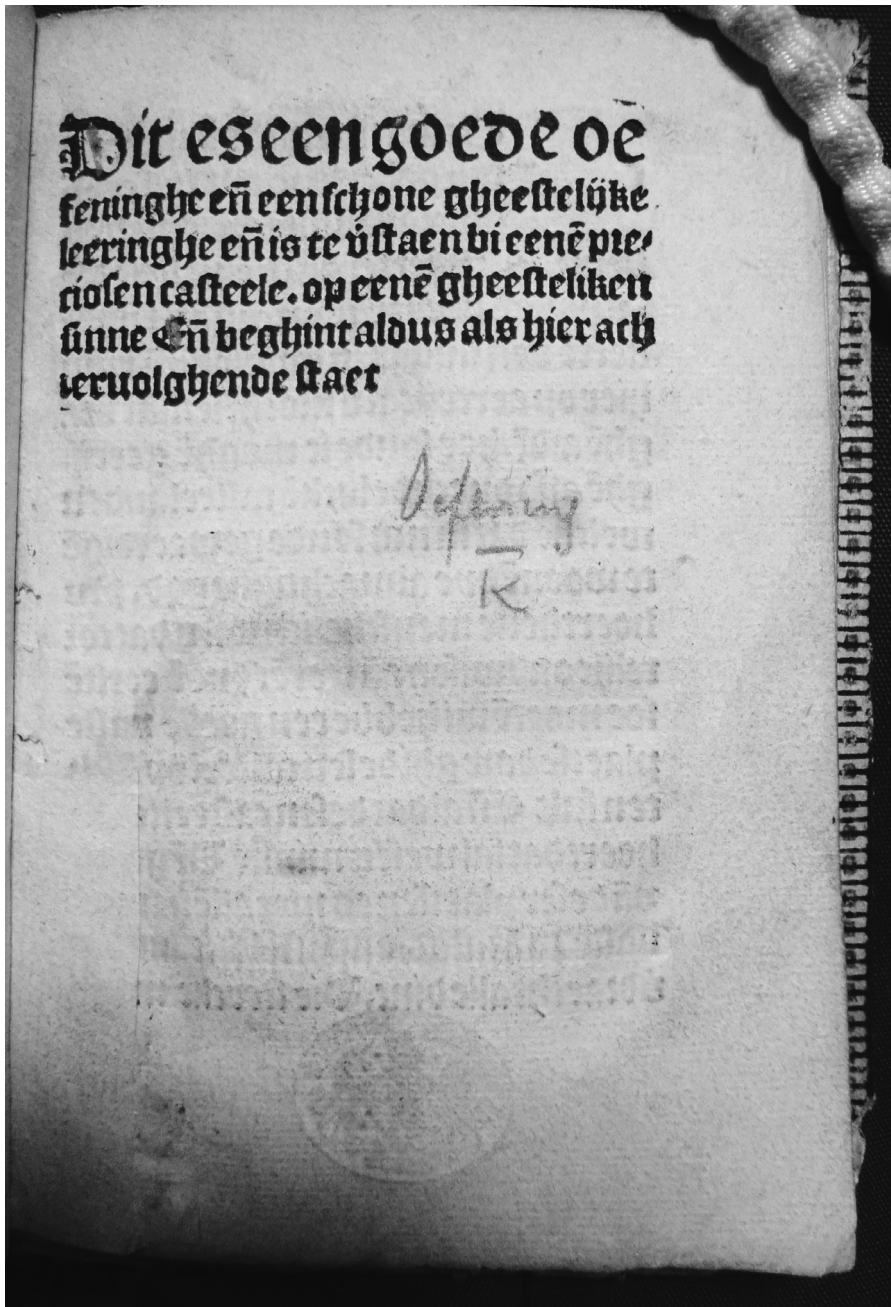
Aan het einde van de vijftiende eeuw besloot de Antwerpse drukker Govaert Bac († 1517) een korte, toegankelijke geestelijke oefening uit te geven. In de overweldigende hoeveelheid religieuze literatuur die Bac en zijn collega’s op de markt brachten, vallen de twee katernen nauwelijks op. Het boekje opent met een eenvoudig titelblad (afb. 1). Bac publiceerde de tekst zonder houtsneden. Het beeld dat de tekst in de verbeelding oproept, is des te krachtiger. Lezers

slaapkamer bereiden om daer in te rusten.’ Het hart is de oorsprong van de lagere zielsvermogens (de zintuiglijke krachten) en verbindt zo de ziel met het lichaam. Over deze passage: Dlabáčová 2014, p. 68 en p. 74 over de structuur van de ziel bij Herp, die recentelijk uitgebreid is geanalyseerd door Thom Mertens (2017, m.n. p. 123-130 en de schematische afbeelding op p. 131).

⁷ Ruusbroec 1988, p. 289-291, b58-b71: ‘Die derde eenicheit die in ons is van natueren, dat is eyghendoem der lijflijcker crachte in eenicheit des herten, beghin ende oerspronc des lijflijcs levens. [...] Nu werden dese drie eenichede alse een rijcke ende eene ewighe woninghe overmatuerlijcke gheciert ende beseten met sedelijcke duechden in karitaten ende met werkenden leven. [...]’

⁸ Met name Falkenburg 2001 en Hamburger 1997. Ik kom hier verderop in het artikel nog uitgebreider op terug.

⁹ Voor zover mij bekend is er tot nog toe geen studie aan de oefening gewijd. De tekst wordt ook niet genoemd in overzichtswerken als dat van Axters (1956) en de literatuurgeschiedenis van Herman Pleij (2007). Joris Reynaert signaleert in zijn catalogus van Middelnederlandse handschriften bewaard in de Gentse universiteitsbibliotheek wel dat het *Gheestelijk casteel* ook in druk verscheen: Reynaert 1996, p. 69-70. Hij suggereert dat het gedicht de proloog is: ‘[Proloog op het navolgende Casteel ? (berijmd)]’.

Afb. 1. Titelblad van *Een goede oefeninghe ende een schone gheestelijke leeringhe* gedrukt door Govaert Bac in Antwerpen [niet voor 1493]. Londen, British Library, IA.49974, f. [a]1r. © The British Library Board

worden opgeroepen om in hun geest – als een voorafspiegeling van het *hoech paleys der Tryniteit* – een kostbaar kasteel te bouwen waarin Jezus Christus reeds hier op aarde zijn intrek kan nemen. Degenen die gevolg geven aan de oproep zullen zich na hun dood aansluiten bij de hemelse stadsbewoners. Centraal staat dan ook de vraag hoe de lezer een dergelijk kasteel tot stand kan laten komen:

Nu soe mochte yement vraghen aldus: hoe soudich moghen ghecrighen alsoe eerbaren ende doechdeliken casteel, den welken dat met mi soude gheweerdighen te woenenne die almechteghe God? Hoert, lieve mensche, hoert! Ic wille u dat corteleec onderwisen ende leeren.¹⁰

Voor het beantwoorden van deze vraag maakt de auctoriale *ic* gebruik van een mengeling van de architecturale allegorie waarbij onderdelen van een gebouw gelabeld worden met een bepaalde deugd, van personificaties die het bouwwerk bevolken, en van de allegorie van het lichaam als kasteel.¹¹ Overigens verschilt de manier waarop de personificaties besproken worden – en daarmee ook hun functie – niet wezenlijk van de andere onderdelen van het kasteel.¹²

In de eerste plaats moet de lezer een goede en stevige plaats vinden waarop het kasteel gebouwd kan worden.¹³ In lijn met Paulus' brief aan de Efeziërs (3:17) dient het onwankelbare fundament *minne* te zijn.¹⁴ Zich houdend aan het *brevitas*-ideaal dat hij aan het begin van de tekst zijn lezers voorhield – *ic wille u dat corteleec onderwisen ende leeren* – somt de auteur vervolgens de verschillende onderdelen van het kasteel op. Van ieder onderdeel geeft hij de allegorische betekenis (...*dat es...*), onderbouwd met een korte uitleg en met één of meer Bijbelplaatsen en uitspraken van kerkgeleerden. De sterke muur van het kasteel, die niet met kanonnen doorbroken kan worden, is lijdzaamheid. Degene die waarlijk lijdzaam is zal nimmer wankelen, wat er ook op hem afkomt. Ter afsluiting van de bespreking van dit onderdeel van het kasteel citeert de auteur uit Paulus' brief aan de Romeinen: *Sijt ghedoechsamich tot allen*.¹⁵

De poorten in de muur staan voor zelfbeheersing in het spreken. Aan de slotgracht wordt de betekenis van ootmoed verbonden: hoe nederiger iemand is, des te dieper en breder zal de gracht zijn. De keuken wordt gelijkgesteld aan matigheid en de slaapkamer zal bestaan uit vrede. Het voedsel waarmee het kasteel gevoed wordt is Gods woord en de *edele wijn ende costelike dranc* zijn goede tranen die vloeien tijdens gebed en meditatie.¹⁶

¹⁰ Bijlage: editie, r. 30-34.

¹¹ Voor een overzicht van de verschillende vormen van de kasteelallegorie, zie Cornelius 1930.

¹² Vgl. Schmidtke 1982, p. 304-305.

¹³ Bijlage: editie, r. 35-36.

¹⁴ Vgl. ook Ruusbroec 1988, p. 211, a478-486.

¹⁵ Bijlage: editie, r. 40-48, Rom. 12:12.

¹⁶ Bijlage: editie, r. 49-80.

De eerste bewoner die wordt opgevoerd is de kasteelbewaarder. Als belichaming van de waarachtige biecht moet hij zorgen dat de tuin niet overwoekerd raakt door onkruid, dat de (af)was zich niet opstapelt, de vloer geveegd wordt en dat *wat dat leelijc es scoen* wordt gemaakt. De kasteelbewaarder wordt vergezeld door de bode – ootmoedig gebed – die men erop uit zal sturen om eten, drank en al het andere dat men nodig heeft te halen. De ramen van het kasteel zijn de ogen en oren van de mens. Men zal ze sluiten voor vuil en voor slecht weer, namelijk de verleiding van de zonden, en bij mooi, helder weer openen voor de deugden.¹⁷

De derde bewoner van het kasteel is de aalmoezenier, *dats ontfermicheit* – barmhartigheid. Heeft men wereldse bezittingen, dan zal men die aan de armen geven, en *als ment goet niet en heeft, soe salmen hem doch vriendelijc sijn met woerden ende ghejonstich metter herten*. De hoofdman, die ook op het kasteel aanwezig moet zijn en aan alles zijn goedkeuring moet verlenen, belichaamt het geloof. Hier wordt de lezer direct aangesproken om hem eraan te herinneren dat geloof niet zonder goede werken kan bestaan: *Lieve mensche, siet wel toe dat dese capitein, dies ghi niet en moecht ontberen, niet en sterve van ghebreke. Alsoe langhe als ghi goede werken doet, soe leeft hij ende anders niet [...]*. De bron of fontein van het kasteel, waaruit helder water vloeit, verbeeldt de dankbaarheid voor alles wat men van God ontvangt.¹⁸

Hoewel de koningin van het kasteel zelf geen betekenis krijgt toegekend, wordt de betekenis van haar aankleding uitgebreid besproken. De jurk waarin de koningin gekleed gaat en waarmee ze *gheschiert* wordt, is zuiverheid. Het gewaad is dubbelzijdig en staat zo voor geestelijke en lichamelijke zuiverheid, waarbij de laatste drie gradaties kent: maagdelijkheid, weduwschap en de huwelijkse staat. De kostbare kroon van de koningin wordt gelabeld als rechtvaardigheid. In de bijbehorende uitleg wordt de lezer niet alleen direct aangesproken, maar ook doordrongen van het gevaar van onrechtvaardigheid door een angstaanjagend exempel. Degenen die zich wel schuldig maken aan stelen, liegen, land inpalmen, bewust verkeerd rekenen of wegen, enzovoorts, zullen door de duivel gekroond worden. Deze kroon zal vele malen pijnlijker zijn dan wanneer elke dag en nacht de hoofdhuid van de mens zou worden afgevild en vervolgens gloeiend lood, kokende pek en brandende zwavel in zijn hoofd zou worden gegoten.¹⁹

Binnen in de burcht bevindt zich een weelderige gaard.²⁰ Op deze plek ‘vindt’ de auteur *menichvoldeghe scoenheit*, maar hij focust op drie zaken in het bijzonder. In de eerste plaats de tuin met witte lelies die symbool staan voor de meditatie over Jezus’ geboorte zoals verhaald door Lukas.²¹ De tuin bevat

¹⁷ Bijlage: editie, r. 81-101. Vgl. Mann 1994, p. 194 en Biernoff 2002, p. 54.

¹⁸ Bijlage: editie, r. 102-127.

¹⁹ Bijlage: editie, r. 128-165.

²⁰ Over de tuinallegorie, zie Schmidtke 1982. Tuinallegorieën maken vaker deel uit van langere traktaten zoals een gebouwallegorie: p. 77-84.

²¹ De witte lelie is in het christendom symbool voor maagdelijkheid en zuiverheid. Mogelijk is hier een verband met Mattheüs 6:28

vele andere planten die verbonden kunnen worden met de overdenking van de daaropvolgende gebeurtenissen in Jezus' leven tot aan Goede Vrijdag: *Ende cortelijc te sprekene: ic vinde hier onvertalleke costelike cruden ende bloemen in devotelijc te overdinckene hoe dat suete kindekijn Jesus [...] ende menich ander poente die ic vinde in de Evangelien tot opden goeden vridach*. Ten tweede vindt de auteur in de tuin een wijngaard die zomer en winter vrucht draagt en het overdenken van Christus' lijden symboliseert. Het derde dat hij in de gaard aantreft zijn verschillende sierlijke bomen. Zij staan voor de meditatie op de verrijzenis, hemelvaart en het neerdalen van de Heilige Geest. De bomen zijn tot *hoeghe inde locht* gegroeid, wat een opgaande beweging in de meditatie suggereert. Vogels – engelen – verzamelen de geneugten van de meditatie op het leven van Jezus. In de tuin klinkt aangename muziek van orgels, harpen en andere muziekinstrumenten. Dit melodieuze geluid verzinnebeeldt het gebed voor degenen die ons onrecht hebben aangedaan.²²

Een vergulde toren, het symbool voor goede hoop, moet het bouwwerk voltooien. De toren kan evenwel alleen opgetrokken worden indien het kasteel stevig staat: net als geloof kan hoop niet rechtop blijven staan zonder goede werken in het actieve leven. Door de vier vensters van de toren kijkt men uit op de vier Laatste Dingen; in de volgorde van de tekst: het hemelrijk in het oosten, de dood in het westen, oordeel in het zuiden en de hel in het noorden, *want daer en sciijt de sonne niet*. Wie zijn kasteel degelijk gebouwd heeft, hoopt in de hemel te komen, de hel te ontvluchten, en op een genadig oordeel en een goede sterfdag. De laatste kasteelbewoner, de torenwachter, verpersoonlijkt de *ordinancie* en zorgt dat een ieder op het juiste tijdstip zijn taken vervult. Met trompetgeschal kondigt hij in alle vier de windrichtingen aan wat de mens te doen staat. Zo roept hij in zuidelijk richting om dat je altijd op de hoede moet zijn voor ijdele gedachten en zonden, want voor alle keuzes die je maakt zal je rekenschap moeten afleggen tijdens het oordeel Gods. Aan het einde van de tekst roept de auteur Maria en alle heiligen aan om ons van de hel te verlossen.²³

Voordat Govaert Bac de tekst in druk publiceerde, kende het *Gheestelijc casteel* een overlevering in handschrift, die overigens niet ophield nadat de tekst in druk was verschenen.²⁴ Rond 1460 schreef de conversin Liesbeth Vlieghe de tekst af in het Brusselse regularissenklooster van Onze Lieve Vrouwe ter Rosen geplant in Jericho. Het katern werd samengebonden met Liesbeths afschrift van het *Sinte Jheronimus sterfboeck* en vormt het sluitstuk van de codex.²⁵ Mogelijk werd het handschrift gebruikt tijdens de refterlezing,

²² Bijlage: editie, r. 166-210.

²³ Bijlage: editie, r. 211-255. Voor een parallel voor de uitzichten in de verschillende windrichtingen zie Klinkenberg 2007, p. 144, over *Lectulus noster floridus*.

²⁴ De tekst is ook overgeleverd in het zeventiende-eeuwse handschrift (1612) Wenen, ÖNB : 15229. Over dit handschrift zie Persoons 1967. Zie verder de bijlage.

²⁵ Gent, UB : 904. Het *Sinte Jheronimus sterfboeck* bevat een collectie brieven over het leven en de dood van de Heilige Hieronymus. Stoop 2013, p. 151.

maar aanwijzingen voor een concrete gebruikscontext ontbreken.²⁶ Letterkundigen en filologen hebben vooral aandacht gehad voor het gedicht dat in het handschrift aan het *Gheestelijc casteel* voorafgaat. Al in het midden van de negentiende eeuw, toen de belangstelling voor de middeleeuwse literatuur vanuit de romantiek in volle bloei was, gaf C.-P. Serrure, de Gentse hoogleraar middeleeuwse geschiedenis, het gedicht uit in zijn *Vaderlandsch Museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheden en geschiedenis*.²⁷

Met het katern dat Liesbeth kopieerde, beschikten de zusters evenwel niet alleen over poëzie. Het proza dat op het gedicht volgt, en dat waarschijnlijk de inspiratiebron was voor de inleidende verzen, bood de vrouwen een krachtig meditatief beeld. De oefening past goed binnen de meditatieve praktijk zoals die zich in het middeleeuwse monastieke leven ontwikkelde en die in eerste instantie voorbehouden was aan een intellectuele elite.²⁸ In deze praktijk vormden schema's, structureren en beelden een belangrijke manier om kennis, gedachten en ideeën aanschouwelijk te maken, een plaats te geven in het geheugen, en om ze op te kunnen roepen tijdens het mediteren of het componeren van een nieuwe tekst. De burcht beschreven in het *Gheestelijc casteel* is een fictief, mnemonisch bouwwerk. Als een driedimensionale *pictura* biedt het kasteel plaats aan materie voor meditatie over de toestand van de eigen ziel (het kasteel), het leven van Jezus (de binnentuin) en de vier Laatste Dingen (de toren). De auteur van het *Gheestelijc casteel* vroeg zijn lezers om het kasteel vanaf het fundament op te bouwen. Deze nadruk op de constructie maakte de meditatieve oefening dynamisch.²⁹ In ieder hart zal het kasteel er anders uit hebben gezien. Al naargelang de materie opgeslagen in het geheugen (ervaringen, teksten, beelden etc.) construeerde iedere lezer een persoonlijk beeld.³⁰

Eerst moest de lezer een plaats vinden voor het kasteel: *Inden yersten soe moetti hebben ene goede vaste plaetse daer ghij desen casteel op selt stichten*. Dit hoeft niet alleen te wijzen op de liefde als fundament, maar ook op het vinden van een goede plaats (*locus*) in het geheugen. Als meditatief instrument biedt de tekst vervolgens een route om het doel (*skopos*) dat aan het begin van de tekst genoemd wordt, de eeuwige zaligheid, te bereiken. De tekst leidt de lezer langs de verschillende plaatsen en personificaties die voor het geestesoog worden gebracht en als geheugenplaatsen functioneren. Elk onderdeel krijgt door middel van een analogie een betekenis toegekend en functioneert als een 'haakje' voor het meditatieve materiaal (teksten, beelden) dat op die plaats opgeslagen kan worden. Daarnaast wordt met elke plaats of personificatie een

²⁶ Stoop 2013, p. 150-151.

²⁷ Serrure 1859-1860, p. 217-218. Ruim veertig jaar later gaf De Vooy (1904) het gedicht opnieuw uit in het *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*.

²⁸ Carruthers 1998.

²⁹ Vgl. Mann (1994) over de mogelijkheden om de architecturale allegorie te ontdoen van haar (per definitie) statische karakter. Allen Smith 2011, p. 152, kent de architecturale *pictura* eveneens een sterk didactische functie toe in de opleiding van novicen.

³⁰ Vgl. Carruthers 1998, p. 270.

bepaalde ethische attitude geassocieerd.³¹ De koningin, bijvoorbeeld, is als een goede vorstin gekroond met rechtvaardigheid. Het afschrikwekkende lot van degenen die in handen van de heerser van de hel komen, kleurt deze zaak emotioneel met een afkeer van onrechtvaardigheid en leidt tot inwendige boetvaardigheid en *compunctio cordis*.³² In de tekst is ook plaats voor positieve emoties, zoals in het geval van de prachtige muziek in de tuin. Dit voorbeeld laat ook zien dat het *Casteel* niet enkel visueel georiënteerd is, maar ook andere zintuigen aanspreekt. Een aantal onderdelen weerspiegelt de meditatieve opgang als een beweging omhoog: de toren kan pas opgetrokken worden als de rest van het kasteel stevig staat, en ook in de tuin – de meditatie over Christus’ leven – begint men met het rapen van bloemen om te eindigen in de boomtoppen.³³

De lengte van de tekst – de auteur beroept zichzelf meermaals op het *brevitas*-ideaal en bespreekt elk onderdeel beknopt – maakt de materie niet alleen eenvoudig te onthouden. Het gebrek aan overvloedige details en een ‘bewuste onvolledigheid’ maakt dat de lezer zijn meditatie zelf verder kan uitdenken en vormgeven. Zo kan hij in de tuin punten voor de meditatie op Jezus’ leven en lijden verzamelen in de vorm van bloemen, kruiden en eigenschappen van de wijnstok. De lezer kan hiervoor terugvallen op eerder gelezen teksten, zoals Bonaventura’s *Vitis mystica* of andere werken waarin het beeld van de tuin of (een) bloemen(krans) een leidraad vormt voor een beschouwing op het leven en lijden van Christus.³⁴ De toren die op de vier Laatste Dingen uitkijkt zal eveneens beelden of citaten uit andere teksten, bijvoorbeeld *Die vier uterste*, in het geheugen hebben opgeroepen. Ook picturale beelden (schilderijen, houtsnedes) konden op deze plaats opgeslagen worden om in de meditatie betrokken te worden.³⁵ Het *Casteel* bood lezers een orderingsprincipe, een ‘weg’ en een ‘denkbeeld’ – letterlijk een beeld om na te denken en dit denken in goede banen te leiden om zo tot meditatie of gebed te komen.³⁶

Over de auteur en de ontstaanscontext van het *Gheestelĳc casteel* hebben we geen concrete gegevens. Het enige bekende vijftiende-eeuwse handschrift met de tekst stamt, zoals we hierboven hebben gezien, uit het Brusselse Jericho-klooster. Gezien de activiteiten van de biechtvaders van het convent, wier preken de zusters aan het perkament toevertrouwden, is het denkbaar dat

³¹ Carruthers 1998, m.n. p. 10-13 en 96-99, 203-209. Zie ook p. 130-135 over de architecturale *ekphrasis* en p. 156 over verschillende principes van cognitieve associatie.

³² Vgl. Carruthers 1998, p. 103-105.

³³ Vgl. Carruthers 1998, p. 60, 81, 116-118.

³⁴ Zie Schmidtke 1982, p. 70-73 voor een overzicht van Middelnederlandse tuinallegorieën. Beknopte tuinallegorieën hadden ook volgens Schmidtke het effect dat de lezer hetgeen in de tekst werd aangeduid *eigenschöpferisch* moest ontsluiten (p. 273).

³⁵ Vgl. Carruthers 1998, p. 63-69, p. 145, p. 192-196, p. 269.

³⁶ Carruthers 1990, m.n. p. 71-73 en Carruthers 1998, p. 249. Allen Smith 2011, p. 114, en over het kasteel als *pictura* op basis van de preek van Aelred van Rievaulx die verderop in dit artikel aan de orde komt: p. 150-153.

de tekst initieel als preek aan de regularissen is voorgedragen.³⁷ Bovendien was Jericho kort tevoren hervormd en hadden de regularissen contacten met predikers uit hervormde kloosters van verschillende ordes. In zijn studie naar ‘dingallegorische’ literatuur – literatuur waarin geestelijke lering op een visuele manier wordt overgebracht en waartoe we dus ook het *Gheestelijc casteel* kunnen rekenen – signaleert Schmidtke dat de meeste tuinallegorieën, het genre waartoe hij zijn studie beperkt, in de context van de vijftiende-eeuwse observantiebewegingen ontstonden. Ze werden geschreven door predikers en genoten grote populariteit in hervormde vrouwengemeenschappen.³⁸ De hierboven geciteerde (fictieve) vraag vanuit het publiek aan het begin van de kasteel-oefening (*Nu soe mochte yement vraghen aldus...*) was een gebruikelijk stijlmiddel in preken. Uiteraard kan het ook om een traktaat gaan dat vanaf het begin bedoeld was als (voor)leestekst, maar de auteur was in ieder geval bedreven in het genre van de preek. Op de vraag bij welke gelegenheid de preek – indien we daadwerkelijk met een (gedeelte van een) preek te maken hebben – denkelijk uitgesproken werd, kom ik in de volgende paragraaf terug.

Er is nog een aanwijzing dat het *Gheestelijc casteel* vermoedelijk in de kringen van het Jericho-klooster tot stand kwam. Aan het einde van het gedicht dat Liesbeth aan de tekst vooraf liet gaan en dat alleen in het Brussels handschrift voorkomt, wordt de lezer verzocht om te bidden voor degene die het *Casteel* maakte, *want hijre om waecte*.³⁹ De reden die wordt aangevoerd wijst op de *inventio*, het creatieve denkwerk dat tijdens de meditatie plaatsvond, bij voorkeur in de avond, en tot de creatie van nieuwe teksten leidde. Deze geestesarbeid ging gepaard met een wakende, rusteloze geest terwijl het lichaam in rust verkeerde.⁴⁰ In deze toestand nam de auteur de topos van het kasteel in gedachten. Afgezien van de militaire connotaties, bood dit beeld een neutrale basisstructuur die naar wens symbolisch kon worden gedeut en aangekleed met morele betekenissen.⁴¹ Via associaties verbond de auteur de onderdelen met ethische betekenissen, Bijbelplaatsen en citaten van kerkgeleerden die hij in zijn geheugen had opgeslagen. Wie de auteur ook was, met het *Gheestelijc casteel* plaatste hij zich in een lange traditie van geestelijke bouwwerken, vaak met een Bijbelse oorsprong, die als meditatief instrument functioneerden.⁴²

³⁷ Stoop 2013. Zie ook Dlabáčová 2014, p. 123-135. Stoop stelt evenwel terecht dat dit handschrift uitzonderlijk vroeg is, omdat de meeste codices uit dit klooster pas na het najaar van 1466 zijn geschreven (p. 114). Bovendien bevat het handschrift verder geen biechtvaderpreken, alleen de Hieronymus-brieven.

³⁸ Schmidtke 1982, p. 230-249.

³⁹ Bijlage: editie, r. 21-24.

⁴⁰ Carruthers, p. 61 en 173-179. Hooglied 5:2.

⁴¹ Bruun 2007, p. 51-57.

⁴² Mann 1994; Carruthers 1998, p. 3, 16-24. Over de architecturale allegorie bij mystieke auteurs: Kurtz 1992.

HET KASTEEL ALS MEDITATIEF BEELD EN LUKAS 3:18

Misschien wel de bekendste auteur die het beeld van de ziel als kasteel uitwerkt, is de zestiende-eeuwse Spaanse mystica en kloosterhervormster Teresa van Avila (1515-1582). In haar *Innerlijke burcht* (1577) vergelijkt zij de opgang van de contemplatieve ziel met een tocht door een burcht met zeven vertrekken. In het laatste vertrek, de kern van de ziel, vindt het mystieke huwelijk plaats.⁴³ Hoewel het *Gheestelijk casteel* van veel bescheidener omvang is dan Teresa's tekst, zich alleen tot de lagere stadia van het geestelijk leven beperkt en niet uitgaat van een reis door een bestaand gebouw, maar juist de nadruk legt op de bouw, creëren beide teksten een ruimte met een soortgelijke functie: een liminale ruimte waarin de ziel en het innerlijke leven omgevormd worden.⁴⁴

Architecturale allegorieën werden evenwel al vanaf de vroege middeleeuwen gebruikt en genoten vooral vanaf de twaalfde eeuw grote populariteit. Volgens literatuurhistorica Christiania Whitehead is dit te verklaren door de sterke groei van kennis tijdens de Renaissance van de twaalfde eeuw. In de architecturale allegorie vonden auteurs een manier om informatie effectief te ordenen, over te brengen en beschikbaar te stellen voor eenvoudige memorisatie.⁴⁵ Het idee om in het hart of de ziel een innerlijke woning voor Christus voor te bereiden, werd op verschillende manieren vorm gegeven: als een kamer, tabernakel, klooster, besloten binnentuin, en dus ook als kasteel.

De kamer is strikt genomen geen architecturale allegorie, maar zoals de kunsthistoricus Emanuel Klinkenberg het treffend noemt, een 'binnenhuisallegorie'.⁴⁶ Vanaf de twaalfde eeuw werden gelovigen in preken en devotionele traktaten aangespoord hun innerlijke (slaap)kamer te reinigen en in te richten naar analogie van de kamer die de engel Gabriël betrad om de blijde boodschap aan Maria over te brengen (Lukas 1:28, *et ingressus angelus ad eam dixit*). Uitgaande van de aanwijzingen omtrent het bidden in Mattheüs (6:6, *Tu autem cum oraveris, intra in cubiculum tuum, et clauso ostio, ora Patrem tuum in abscondito: et Pater tuus, qui videt in abscondito, reddet tibi*) voegde de cisterciënzer abt Bernardus van Clairvaux (ca. 1090-1153) verschillende elementen aan de kamer toe.⁴⁷ In de late middeleeuwen werd de binnenhuisallegorie steeds verder uitgebreid waarbij de allegorische schoonmaak van de innerlijke woning, gebaseerd op een preek van Gregorius de Grote (Johannes 14:23), een min of meer vast onderdeel werd.⁴⁸ De slaapkamer als ontmoetingsplek met God werd ook sterk geïnspireerd door (de commentaren op) het Hooglied (5), die uitwerking vonden in de verwante tuinallegorieën.⁴⁹

⁴³ Avila 1982; O'Rourke Boyle 1997, p. 204-278.

⁴⁴ Vgl. Hughes 1997.

⁴⁵ Whitehead 1998, p. 2-3. Zie ook Whitehead 2003.

⁴⁶ Klinkenberg 2007.

⁴⁷ Klinkenberg 2007, p. 128-132. Zijn *cubiculum* wordt in Middelnederlandse teksten vertaald als (*slaep*)kamer.

⁴⁸ Klinkenberg 2007, p. 132-149.

⁴⁹ Falkenburg 1994. Hamburger 1997, p. 160. Klinkenberg 2007. Schmidtke 1982.

De binnenhuisallegorie bood auteurs de flexibiliteit en de ruimte – letterlijk – om hun tekst af te stemmen op een publiek van religieuzen of leken.⁵⁰ Dit gebeurde ook bij de kerk- of kloosterallegorie, die haar wortels had in een monastieke omgeving en aanspoorde tot een figuratieve meditatie waarin de verschillende onderdelen van het monastieke bouwwerk met deugden en andere mentale kwaliteiten vergeleken werden.⁵¹ Voor kloosterlingen bood dit een sprekend, want bekend, geraamte om spirituele informatie te ordenen. Bovendien konden zij zo de leefruimtes die zij dagelijks betraden en gebruikten verbinden met een scala aan deugdzame attitudes.⁵² De kloosterallegorie ontwikkelde zich eveneens vanaf de twaalfde eeuw – niet toevallig ook de tijd van de grote monastieke vernieuwingen – en vond haar inspiratiebron vooral in *De claustro animae* van Hugo van Fouillooy (c. 1100-1172).⁵³ In de veertiende en vijftiende eeuw werd de kloosterallegorie ook ‘vertaald’ naar een lekenpubliek door deugden op te nemen die beter gecombineerd konden worden met een leven in de wereld.⁵⁴

Een derde architectuurallegorie, die zich eveneens vanaf de twaalfde eeuw ontwikkelde en verwant is aan de kamer en het klooster, is de kasteelallegorie.⁵⁵ Het beeld dat de anonieme auteur van het *Gheestelijc casteel* uitwerkt, sloot evenals de binnenhuis- of tuinallegorie nauw aan bij de traditionele Bijbelexegese en heeft haar wortels in Lukas 10:38-42. In deze passage verhaalt de apostel over Jezus’ aankomst in het dorp Bethanië, waar Martha hem in haar huis ontving. Martha’s zus Maria – tijdens de middeleeuwen gelijkgesteld aan Maria Magdalena – zat aan Christus’ voeten en luisterde aandachtig naar zijn woorden. Vanwege onze moderne Bijbelvertaling zijn wij er aan gewend dat Jezus in een dorp (Bethanië) aankwam. Maar in de middeleeuwen waren gelovigen aan een ander beeld gewend door de Vulgaat-vertaling van Hieronymus. Hij duidde Bethanië aan met het woord *castellum*, afgeleid van *castrum*, dat kasteel of burcht(stad) betekent.⁵⁶ In de patristische en middeleeuwse Bijbelexegese werd dit *castellum* – en dus letterlijk kasteel – gelijkgesteld aan Maria. Zij ontving Christus niet alleen lichamelijk in haar baarmoeder (zoals Martha deed in haar huis), maar ook geestelijk (gelijk Maria Magdalena).⁵⁷

⁵⁰ Klinkenberg 2007, p. 149.

⁵¹ Whitehead 1998 en 2003. Over de *Herzklosterallegorie*: Bauer 1981 en 1973. Het hiernavolgende is vooral gebaseerd op Whitehead.

⁵² Zie echter ook Parshall 1999 en Parshall 2001, p. 24: het effect van een beeld op het geheugen is juist het sterkst als het een beroep doet op een contrast en niet op conformiteit.

⁵³ Whitehead 1998, p. 3-9. Whitehead 2003, p. 87-141.

⁵⁴ Whitehead 1998, p. 14-23. In sommige van deze teksten kan de monastieke leefwijze zelfs op weinig waardering rekenen.

⁵⁵ Dat de klooster- en kasteelallegorie aan elkaar verwant zijn blijkt ook uit Guillaume de Deguilevilles *Pèlerinage de la vie humaine*, waarin Cluny en Cîteaux als kastelen worden voorgesteld: Whitehead 1998, p. 9-14.

⁵⁶ Het onderscheid tussen stad (vesting) en kasteel (in de betekenis van een individuele woonplaats) is niet altijd eenduidig. Cornelius 1930, p. 10-11 en p. 52. Wheatley 2004, p. 79-80. Bruun 2007, p. 53.

⁵⁷ Cornelius 1930, p. 37-48; Wheatley 2004, p. 81 e.v. Mann 1994, p. 198; Bruun 2007, p. 57-58.

In de context van het feest *In assumptione Beatae Mariae Virginis* verklaarde de perikoop Maria's tenhemelopneming.⁵⁸

Een mooie uitleg van deze relatie tussen de perikoop en het feest van Maria-Hemelvaart lezen we in de herziene editie van het *Boeck vanden leven Jhesu Christi*, in 1488 te Antwerpen gedrukt door Claes Leeu, de broer van Gerard Leeu:

¶ Moralizacy vander glorioser maghet Maria.

Al yst dat die hystorie van dit Ewangely vander moeder Gods, Maria, niet en spreket, nochtan wordet ghelesen inder feesten harer opvaert te hemel. Want sij is dat casteel daer God in gecomen is, want si sonderlinghe in haer ghehadt heeft dat leven ende officien deser twee ghesusteren: Martha en Maria. Dat casteel is gheweest haer heylyghe lichaem, int welcke Jhesus ghecomen is in sijnre heylygher ontfanghenissen. Ende soe heeft sy hem ontfanghen inder herberghen haers maechdeliken lichaems ende alsoe is si gheweest Martha inden werckenden leven [...] Ende Maria Magdalena is si gheweest int scouwende leven [...] Ende daerom als die aldervolcomenste in desen leven soe heeftse dat alderbeste deel vercoren, te weten in graciën ende in glorien [...] want naest [v1v] den thron der mogentheyt Gods en is nyemant inden hemel soe hoge verheven.⁵⁹

Intrigerende parallellen met de oefening in het *Gheestelijc casteel* zijn te vinden in de preken van de twaalfde-eeuwse cisterciënzers Bernardus van Clairvaux en Aelred, abt van Rievaulx (c. 1110-1167). Ter gelegenheid van Maria-Tenhemelopneming componeerden zij voor hun monniken preken waarin ze het beeld van de burcht veelvuldig benutten.⁶⁰ In zijn tweede en vijfde preek voor het feest van Maria-Hemelvaart bracht Bernardus het lichaam in verband met het kasteel (de oren en ogen zijn de toegangspoorten) en beschreef hij de reconstructie die het verdorven innerlijke kasteel moet ondergaan om een plaats van genade te worden. Het kasteel in het menselijke hart wordt gelijkgesteld aan het kasteel waarin Jezus binnenging en moet gebouwd zijn op een fundament van

⁵⁸ Er zijn aanwijzingen dat de tekst al vanaf de achtste eeuw als perikoop tijdens de mis op Maria-Hemelvaart werd gelezen. Cornelius 1930, p. 12-13 en m.n. p. 37-40. Over Maria-Hemelvaart en de (uitleg van de) perikoop in dertiende-eeuwse Duitstalige teksten, zie Hartmann 1990-1991, p. 156-160.

⁵⁹ *Boeck vanden leven Jhesu Christi* 1488. Den Haag, KB, 171 E 40, f. v1r-v. Deze editie bevat een bewerkte versie van de dialoog tussen *Scriptura* en *die Mensche* gebaseerd op Ludolf van Saksens (ca. 1295-1387) *Vita Christi*, die haar primeur een jaar eerder (in november 1487) op Gerard Leeus pers had. In de uitgave van 1488 zijn onder andere meditaties en moralisaties – zoals de hier geciteerde geestelijke les – toegevoegd.

⁶⁰ Over Bernardus' preken zie Kurtz 1978, p. 24 en Bruun 2007, p. 53-58. *Patrologia Latina* 1841-1864, vol. 183, p. 415-430. Engelstalige vertaling in Bernard 2016, p. 14-52. Bernardus vergeleek ook in de preken ter gelegenheid van de wijding van de kerk van zijn klooster de (innerlijke) mens met een burcht: Bruun 2007, p. 58-63. Over de preek van Aelred onder andere Cornelius 1930, p. 49-50; Wheatley 2004, p. 79-88; Allen Smith 2011, p. 150-153; Sommerfeldt 2006, p. 46-49; Bruun 2007, p. 56. De preek is uitgegeven in *Patrologia Latina* 1841-1864, vol. 195, p. 303-304. Engelstalige vertaling in Bertuly & Pennington 2001. Over Aelred zie bijvoorbeeld de studie van Squire (1981).

geloof. De buitenste muur moet opgetrokken zijn van gelatenheid, de poorten staan voor rechtvaardigheid en de toren voor de mystieke opgang. Ook Aelred vroeg zijn toehoorders om in navolging van Maria een burcht in hun ziel op te trekken die hen in staat zou stellen Christus te ontvangen. De vestinggracht verzinnebeeldt nederigheid, de muur kuisheid en de burchttoren barmhartigheid. Maria had elk van deze deugden vervolmaakt en zij is dan ook het *quoddam castellum* waarin Jezus binnenging.

Dezelfde woorden van de evangelist nam ook Meester Eckhart († 1327-1328) als thema voor een preek over de manier waarop de mens God in zijn ziel kan ontvangen.⁶¹ Voor zover mij bekend zijn de sermoenen van Bernardus, Aelred en Eckhart niet eerder met elkaar in verband gebracht, ofschoon er duidelijke parallellen bestaan tussen de preken van de cisterciënzers en de dominicaan. De burcht waarin Jezus intrad – Eckhart vertaalt *castellum* met het Middelhoogduitse *bürgelîn* – stelt de mysticus gelijk aan Maria, die tegelijk maagd en moeder was (*einer juncvrouwen, diu ein wîp was*) en derhalve de twee eigenschappen van de gezusters uit Bethanië in zich verenigde.⁶² Het *bürgelîn* stelt Eckhart gelijk aan een plaats in de ziel die boven de zielskrachten is verheven en waarin alleen de goddelijke eenheid kan bestaan. Eckhart sluit af met de wens dat wij als de burcht mogen zijn waarin Jezus ontvangen werd en dat hij voor altijd in ons mag blijven wonen.⁶³ De vijftiende-eeuwse kartuizerbroeder Robert (Frère Robert) gebruikte Lukas 10:38 ook als uitgangspunt voor zijn lijvige traktaat *Le Chastel Perilleux*, waarin hij zijn lezers aanspoort om in navolging van Maria een kasteel in hun hart op te trekken. Robert schreef oorspronkelijk voor een benedictines, maar de tekst werd ook bewerkt voor een lekenpubliek.⁶⁴

In het *Gheestelijc casteel* moet de burcht, net als in *Le Chastel*, in het hart worden opgebouwd. Maar de functie van het kasteel, als plaats die voorbereid moet worden op de komst van de Heiland, is ook gelijk aan de preken van Bernardus, Aelred en Eckhart. Indien het *Casteel* als (onderdeel van een) preek is geschreven, al dan niet voor de Brusselse regularissen van Jericho (zie boven), dan gebeurde dat zeer waarschijnlijk voor de feestdag van Maria-Hemelvaart. Dat *castellum* in het Middelnederlands ook vertaald werd als *casteel*, maakt een

⁶¹ Quint 1963, nr. 2, p. 159-164; p. 159,3-159,6: 'Intravit Jesus in quoddam castellum et mulier quaedam, Martha nomine, excepit illum in domum suam. Ich hân ein wörtelîn gesprochen des êrsten in dem latîne, daz stât geschriben in dem êwangelîo und sprichet alsô ze tiutsche: "unser herre Jêsus Kristus der gienc ûf in ein bürgelîn und wart enpfangen von einer juncvrouwen, diu ein wîp was.'" Nieuwe editie in Steer & Vogl 2011.

⁶² Over Eckharts preek als Maria-sermoen, zie Hartmann 1990-1991. Zij stelt eveneens dat de tekst binnen de liturgische ordening gelezen moet worden. Vgl. ook de door haar geciteerde tekst van Willem Durandus die gelijkenissen vertoont met zowel Eckharts als Aelreds preek.

⁶³ Quint 1963, p. 164,24-164,26: 'Daz wir alsus sîn ein bürgelîn, in dem Jêsus ûfgange und werde enpfangen und êwîclîche in uns blîbe in der wîse, als ich gesprochen hân, des helfe uns got. Âmen.' Vgl. ook Reypens 1932, p. 262: 'Ten opzichte van het eerste is de *mens de mens rationalis*. De naam van BURCHT die hem als dusdanig, in navolging der Platonici, wordt gegeven, heeft misschien invloed uitgeoefend, zooniet op den zin, dan toch op den naam van het *Bürgerlin* van Eckehart en den lateren *donjon* van Camus.'

⁶⁴ Brisson 1974, vol. 1, p. 9. Editie in vol. 2.

dergelijke gang van zaken nog aannemelijker. Uit de boven geciteerde geestelijke les uit het *Boeck vanden leven Jhesu Christi* bleek al dat Maria gezien werd als het kasteel waarin Jezus intrad. In de evangeliëlezing zelf wordt Bethanië eveneens als *casteel* aangeduid.⁶⁵ Ook in Gerard Leeus uitgave van de *Epistelen en Evangeliën* uit 1477 lezen we onder het kopje *Op onser vrouwen hemelvaertsdach: Evangelium opten selven dach. Lucas beschrijft int x capittel. In dien tiden ghinc Jhesus in een casteel [...]*.⁶⁶ De gelijkstelling van het kasteel dat Jezus binnenging met het hart of de ziel komt ook voor in Middelnederlandse preken geschreven ter gelegenheid van Onze-Lieve-Vrouwe Hemelvaart.⁶⁷

Hoewel we in het *Gheestelijc casteel* geen directe verwijzing naar de evangeliepassage vinden, kunnen sommige passages wel gelezen worden als een verwijzing naar de uitleg van de Bijbelpassage in de context van Maria's tenhemelopneming: de herhaaldelijke oproep in het gedicht en aan het begin van de tekst aan degenen die door de Drie-eenheid *gheherberghet* willen worden in de hemel – net als Maria op die feestdag – en het tot Maria gerichte verzoek aan het einde van de tekst om ons te verlossen van de hel.⁶⁸ Ook de nadruk op het belang van een deugdzaam actief leven naast geloof en hoop kan in verband worden gebracht met de balans tussen de leefwijzen van de gezusters die Maria verwezenlijkte. Zo leeft de *capetein* (geloof) alleen *alsoe langhe als ghi goede werken doet* en de toren van hoop zal instorten indien men het actieve leven onvoldoende aandacht geeft, *want dat hi vele hoepte in Gode ende niet wel en wilde leven, dat ware een quade hope*.⁶⁹ Het *Gheestelijc casteel* kan gezien worden als een relatief vrije uitwerking die buiten de gebaande paden van de Bijbelexegese treedt en niet (meer) verwijst naar de Bijbelpassage die de beeldspraak autoriseert.⁷⁰

⁶⁵ *Boeck vanden leven Jhesu Christi* 1488. Den Haag, KB : 171 E 40, f. t6r: 'G. Hier na enen tijt so is Ihesus in een casteel, dat is weder in Bethanien [...] ghecomen.' Idem in de inhoudsopgave: 'Op onser vrouwen hemelvaertsdach. Ihesus ghinc in een Casteel [...]' (f. 7r, ongesigneerde katern).

⁶⁶ *Epistelen ende evangeliën* [1477]. Den Haag, KB : 170 E 16, f. 130v.

⁶⁷ Bijvoorbeeld in een preek overgeleverd in een handschrift uit het Arnhemse Sint-Agnesklooster in Nijmegen, UB : 303, f. 311r: 'Ihesus ghyne in een casteel [...] Alsoe oec die castelen onser herten, dat is onse ziel in welken die heer als in sijn herbirch ontfangen wort.' Zie Ermens & Van Dijk 2008, dl. VI, p. 206.

⁶⁸ Bijlage: editie, r. 1-24 en r. 254-255. Een verzoek aan het adres van Maria vinden we ook aan het einde van de preek van Aelred.

⁶⁹ Bijlage: editie, r. 116-118 en r. 216-218. Zie ook r. 13-16.

⁷⁰ Vgl. ook Whitehead 1998, m.n. p. 2, over een soortgelijke 'bevrijding' van de kaders van de Schrift inzake de kloosterallegorieën. De metafoor van de ziel als burcht komt bijvoorbeeld ook voor in het werk van de minderbroeder Hendrik van Santen, f. A7v: 'Het sijn oec iiij. waechthuiskens daer de siele doer bekenen mach dat haer hinderlic is, op dat de borch der sielen ongebroke bliven mach.' In de *Tafel van de kersten ghelove* van Dirc van Delft is in de bespreking van de structuur van de ziel *vrijghemoet* (de 'vrije wil') als een *poortyer* ('portier') van een kasteel. Het kasteel kan hier gelijkgesteld worden aan de ziel: 'Dat derde is liberum arbitrium, dat hiet een vrijghemoet, dien God den mensche ghegheven heeft inden beghin te doen dat hi wil, ende te laten dat hi niet en wil, ende mach wel gelijc wesen een poortyer die binnen den casteel is, dien men niet dwinghen en mach op te doen sonder sijn behagen.' Daniëls 1937, p. 54, r. 167-171.

MEERVOUDIGE *TRANSLATIO*:
VAN HANDSCHRIFT NAAR DRUK EN VAN TEKST NAAR BEELD

Hoe de tekst van het *Gheestelijc casteel* de Antwerpse drukker Govaert Bac bereikte, is gehuld in de nevelen van de geschiedenis. De zusters in Jericho bezaten weliswaar al vroeg gedrukte boeken, waaronder de eerste editie van het boven reeds genoemde *Boeck vanden leven Jhesu Christi* (Antwerpen, 1487), maar of vanuit hun netwerk ook teksten aan drukkers werden geleverd is onzeker.⁷¹ Weliswaar zal gezien de omvang van de tekst de investering en daarmee het risico gering zijn geweest, maar een zeker enthousiasme voor het *Gheestelijc casteel* moet Bac niet vreemd zijn geweest.⁷² De tekst bracht populaire onderwerpen voor meditatie bijeen in één sprekend beeld en vormde zo een mooie aanvulling op werken die al in druk beschikbaar waren. Dat Bac – of een editeur uit zijn kring die de tekst klaarmaakte voor druk – tijd en aandacht aan de tekst besteedde, kunnen we afleiden uit de verschillen tussen het handschrift en de druk. De veranderingen zijn er voornamelijk op gericht om het *Casteel* – geheel in lijn met het stedelijke publiek van de Antwerpse drukker – aan de leefwereld van leken aan te passen.

Zo is het loon dat iemand die als weduwe of weduwnaar leeft in de hemel ontvangt, gelijkgesteld aan het loon van degene die als maagd door het leven gaat: beiden ontvangen het honderdvoud van het loon dat men gewoonlijk krijgt. In het Brusselse handschrift krijgen alleen degenen die hun tijd op aarde in volledige kuisheid doorbrengen het honderdvoud; weduwen en weduwnaars ontvangen slechts zestigmaal het gebruikelijke loon.⁷³ Dat gehuwden het met de helft van het weduwenloon moeten doen, wordt in de druk verzwegen.⁷⁴ Wel wordt aan de paragraaf nog een aantal regels toegevoegd dat het belang van het huwelijk onderstreept.⁷⁵ Naast het huwelijk krijgt de maatschappelijke orde iets meer nadruk. Leven naar de gebruiken van de eigen sociale positie (*staet*) en naar de regels van de Kerk wordt onderstreept in de bespreking van de noodzaak van goede werken.⁷⁶ Bij de behandeling van de torenwachter (*ordinancie*) wordt niet alleen gesteld dat men zijn of haar taken moet vervullen op de daarvoor aangewezen tijd, maar

⁷¹ Stoop 2013, p. 445 en p. 108 over de aankoop van een incunabel (Otto van Passau, *Dat boeck des gulden throens*) in 1482-1483. Het exemplaar van het *Boeck vanden leven Jhesu Christi* wordt thans bewaard in Parijs, Bibliothèque nationale : D-672.

⁷² Over het risico dat drukkers namen met het drukken van een ‘nieuwe’ tekst zie bijvoorbeeld Brinkman 2004, p. 167. ‘Catechetische literatuur’ bracht volgens Brinkman sowieso een laag uitgeverisrisico met zich mee (p. 168). Tot de ‘catechetische literatuur’ rekent hij, als ik het goed begrijp, alle teksten met een ‘vrome’ strekking.

⁷³ Bijlage: editie, r. 137-144. In het kader van het weduwschap vermeldt de druk ook expliciet dat het hier kan gaan om zowel *mannen als vrouwen* (Bijlage: editie, n. 179).

⁷⁴ Bijlage: editie, r. 144-146 en n. 186.

⁷⁵ Bijlage: editie, n. 192.

⁷⁶ Bijlage: editie, n. 307: ‘Ende die niet redelijc en wilde leven *na dat sinen staet gelegen is, dat es in ghehoersaemheden der geboden der heyliger kercken* [...]’

ook *na sinen staet*.⁷⁷ Tot slot valt op dat sommige toevoegingen berijmd zijn, terwijl juist het gedicht dat het *Gheestelijc casteel* in het handschrift introduceert, ontbreekt. Een mooi voorbeeld is de uitbreiding bij een citaat uit Paulus' brief aan de Romeinen. Waar het handschrift alleen *Sijt ghedoechsamich tot allen* heeft, leest men in de incunabel *Sijt ghedoechsam tot allen lijden, want die hier niet en begheert te liden, die en sal met God niet verbliden. Het is recht want hi veel liden moeste, eer hij onsen pays ghemaken conste*.⁷⁸ Mogelijk werd de tekst voor de druk 'opgepoetst' door een literair vaardige editeur (Bac zelf?), al dan niet met banden met de Antwerpse rederijders. Ik kom hier verderop op terug.

De verspreiding van het *Gheestelijc casteel* laat zien dat deze vijftiende-eeuwse tekst een relatief breed en divers publiek bereikt moet hebben. Net als in het geval van een aantal van de in de vorige paragraaf besproken architecturale allegorieën, maakte het *Gheestelijc casteel* de overgang van een religieus naar een wereldlijk publiek.⁷⁹ De tekst was in dit opzicht flexibel – de moraaltheologie en het devotieel regime konden goed gecombineerd worden met het huwelijk en wereldlijke verplichtingen en de metafoor leende zich uitstekend voor lekenspiritualiteit. Bovendien was de tekst kort en bediende de auteur zich van de gender-neutrale, inclusieve aanspreekvorm *lieve mensche*. Met enkele aanpassingen was de tekst 'leek-proof'. Deze vertaalslag viel samen met de *translatio* van handschrift naar druk: het nieuwe medium bood een uitgelezen kans om de tekst onder een breed stedelijk publiek te verspreiden. De architecturale allegorie in het *Gheestelijc casteel* bood stedelijke lezers een aantrekkelijke leidraad bij het creëren van een eigen geestelijke identiteit; een model voor mentale *self-fashioning* of 'zelfrepresentatie'.⁸⁰ De ontstaans- en receptiegeschiedenis van het *Gheestelijc casteel* is vergelijkbaar met een andere 'ding-allegorische' tekst waarin het spinrok als meditatieve *tool* voor het overdenken van Jezus' lijden wordt gepresenteert. Deze tekst werd oorspronkelijk als preek opgesteld door een minderbroeder-observant voor een vrouwenge-meenschap aangesloten bij het Kapittel van Windesheim, en verscheen later in druk te Leiden.⁸¹

In de context van het laat vijftiende-eeuwse Antwerpen kan het meditatieve beeld dat het *Gheestelijc casteel* oproep ook met beeldende kunst in verband worden gebracht.

⁷⁷ Bijlage: editie, n. 325. Een andere toevoeging benadrukt het stellen van een goed voorbeeld voor de christelijke medemens in werken, denken en spreken: n. 337.

⁷⁸ Bijlage: editie, n. 36. Twee andere plaatsen: n. 147 en 310.

⁷⁹ Vgl. Whitehead 1998, p. 20, over een vergelijkbare gang van zaken bij de kloosterallegorieën en Sommerfeldt 2006, p. 46-49 m.b.t. de hieronder te bespreken preek van Aelred van Rievaulx.

⁸⁰ De term *self-fashioning* is geïntroduceerd door Stephen Greenblatt (1980). Volgens Whitehead (1998, p. 18) getuigt de constructieve eigenschap van allegorieën in laatmiddeleeuwse teksten van een hernieuwde interesse in mentale zelfconstructie.

⁸¹ Dlabáčová 2018, p. 201-202.

De afgelopen decennia is met name aan de hand van de metafoor van het hart als woonplaats van Christus de relatie tussen laatmiddeleeuwse architecturale allegorieën en picturale beelden verkend. Jeffrey Hamburger introduceerde de tekeningen van het hart als woning die ontstonden als onderdeel van de visuele cultuur van een Zuid-Duits Benedictinessenconvent.⁸² Reindert Falkenburg relateerde de Merode-triptiek van Robert Campin – en in het bijzonder de mogelijke functie van het drieluik – aan Middelnederlandse binnenhuisallegorieën. Via meditatie kan de toeschouwer in de picturale realiteit van het schilderij stappen en de spullen die hij daar aantreft verinnerlijken en ‘overbrengen’ naar zijn eigen geestelijke situatie om tot een toestand van *conformitas* – van overeenstemming met Maria – te komen. Falkenburg typeert de relatie tussen tekst en beeld als een van een gedeelde cultuur van devotie waarin tekst en beeld dienen als instrumenten voor geestelijke ‘zelf-opbouw’ (*self constitution*) door meditatie en innerlijke visualisering.⁸³ Na zijn rondgang door Middelnederlandse binnenhuisallegorieën, concludeert Klinkenberg dat de variatie binnen het genre vermoedelijk tot een evenzeer variabele interpretatie van Campins schilderij leidde. Middeleeuwse beschouwers van het drieluik zullen ‘als vanzelfsprekend betekenis aan de talrijke onderdelen van Maria’s woonkamer hebben toegekend’, maar ‘gezien de flexibiliteit van de binnenhuisallegorie ligt het voor de hand dat hun interpretaties – binnen een zekere bandbreedte – onderling konden verschillen’.⁸⁴

In de kunstproductie van de vijftiende-eeuwse Lage Landen zoeken we vergeefs naar een voorstelling van de ziel als kasteel.⁸⁵ Toch biedt de (Antwerpse) schilderkunst uit de tijd dat Govaert Bac het *Gheestelijc casteel* in druk publiceerde verschillende aanknopingspunten voor het beeld van Maria – en daaraan verwant het hart of de ziel – als burcht. Falkenburgs benadering biedt een vruchtbaar model voor een verkenning van de parallellen tussen de verbale metafoor en het mentale en picturale beeld van het kasteel. Maar in het geval van het *Gheestelijc casteel* is het ook interessant om te wijzen op de directe historische context waarin boek en beeld tot stand kwamen. In een recent artikel over *De gierigaard en de Dood* van de vroeg zestiende-eeuwse schilder Jan Provoost en de *Elckerlijc*, rond 1500 eveneens ook door Govaert Bac gedrukt te Antwerpen, pleit Geert Warnar overtuigend voor de relevantie van het Antwerpse Sint-Lucasgilde als historisch kader voor de studie naar de onderlinge verwantschappen tussen representaties in literatuur, toneel en beeldende kunst.⁸⁶

⁸² Hamburger 1997, p. 137-175, plates 10-12. Verwante voorstellingen treffen we aan in de zeventiende-eeuwse emblemata-reeks *Cor Iesu Amanti Sacrum* van Antonius Wierix, waarin de taken die de Middelnederlandse binnenhuisallegoriën aan de lezer opdroegen (schoonmaken, vloer bestrooien met bloemblaadjes, wandschilderingen aanbrengen) vervuld worden door het Christus-kind. Cf. Hamburger 1997, p. 152-154.

⁸³ Falkenburg 2013, p. 7. Vgl. ook Baert 2012, p. 15-16.

⁸⁴ Klinkenberg 2007, p. 149.

⁸⁵ Roberts *Le Chastel Perilleux* gaat in een aantal handschriften wel vergezeld van miniaturen van (de bouw van) het kasteel en zelfs van Maria in het kasteel, zie Brisson 1974, vol. 1, p. 53-63.

⁸⁶ Warnar 2015a, m.n. p. 282-285. Zie ook Warnar 2015b.

Govaert Bac was een vooraanstaand lid van het Antwerpse gilde van Sint-Lucas, de beroepsvereniging die schilders, de rederijkers van de Violieren (vanaf 1480), en – sinds Gerard Leeus inschrijving in 1485 – ook boekdrukkers verenigde. In 1492 trouwde Bac met de weduwe van Mathias van der Goes, de eerste Antwerpse boekdrukker en vanaf 1487 eveneens lid van het Lucasgilde. In 1493 werd Bac als *vrijmeester boecprintere* ingeschreven.⁸⁷ Later, in 1515, deelde hij het leidende ambt van deken met de schilder Jan de Beer.⁸⁸ Samen waren ze verantwoordelijk voor de financiën, het onderhoud van de gildekapel, de inschrijving van nieuwe leden en de reglementering van het gilde, maar ook voor de Blijde Intocht van Karel V te Antwerpen en voor het toezicht op de organisatie van de inzending van de Violieren voor het landjuweel te Mechelen.⁸⁹ Ook de schilder Gerard David – in 1515 ingeschreven als *Meester Gheeraert van Brugghe* – werkte waarschijnlijk mee aan deze artistieke productie.⁹⁰

De nauwe connectie tussen schilders, rederijkers en boekdrukkers betrof dus niet alleen zakelijke kwesties.⁹¹ Er moet ook een uitwisseling hebben plaatsgevonden van ideeën en artistieke inspiratie die haar neerslag vond in de culturele productie. In het licht van deze kruisbestuiving tussen verschillende media is het interessant dat de ziel als kasteel in Engeland ook als allegorisch toneelstuk, vergelijkbaar met de *Elckerlijc*, werd opgevoerd.⁹² De verschillende takken van de creatieve productie in het Antwerpse Lucasgilde waren bovendien niet alleen nauw verwant aan de kant van de organisatie en productie, maar ook aan de kant van de consumptie van de goederen. Een belangrijk kanaal waarlangs boeken en kunst verkocht werden was het Onze Lieve Vrouwe-pand: een overdekte kunstmarkt vlak naast de Onze Lieve Vrouwe-kerk die gerund werd door het gilde.⁹³

Binnen het kader van het Antwerpse Lucasgilde – en breder in de kunstproductie van de Zuidelijke Nederlanden – zijn verschillende picturale parallellen aan te wijzen met het verbale beeld van Maria als kasteel voor Christus. Maria en het Christuskind worden vaak afgebeeld met op de achtergrond duidelijk zichtbaar een kasteel- of burchtachtig bouwwerk.⁹⁴ Soms bevinden zij zich in een interieur met een raam dat uitkijkt op een kasteel, soms maken zij deel uit van een representatie van de vlucht naar Egypte. Enkele voorbeelden zijn de *Heilige familie met engel* (vroeger toegeschreven aan Jan de Beer, thans anonieme Antwerpse Maniërist,

⁸⁷ Cools 1923, p. 174. Zie ook Brinkman 2004, p. 161-162.

⁸⁸ Deze en de hiernavolgende gegevens zijn gebaseerd op Ewing 1978, p. 21-26 en 197-200 (doc. 9).

⁸⁹ Zie hierover Brinkman 2004, p. 164. Warnar 2015a, p. 283.

⁹⁰ Zoals blijkt uit het door Ewing uitgegeven processtuk: Ewing 1978, p. 197-200 (doc. 9).

⁹¹ Vgl. Warnar 2015a, p. 283-285.

⁹² *Castle of perseverance*. Osmond 2003, hoofdstuk 4, paragraaf 'The Soul on Stage'. In het *Gheestelijc casteel* komt ook het thema van de *Elckerlijc* terug: '[...] dat ghi u selven altoes bereyden sout also als ghi sout willen sterven' (b2v) en [...] 'van allen desen salmen moeten rekeninghe doen voer dat stranghe vonnisse ende oordeel Gods' (b4r). Zie Bijlage: editie, n. 310 en r. 239-244.

⁹³ Ewing 1990.

⁹⁴ Verschillende voorbeelden in Falkenburg 1994, zie bijvoorbeeld illustraties nrs. 3, 16, 19, 20, 21, 23, 27, 44.

ca. 1490-1515),⁹⁵ *Madonna en kind met een peer* van de Antwerpse schilder Joos van Cleve,⁹⁶ het vroeger aan Gerard David toegeschreven paneel *Maria met kind* (afb. 2),⁹⁷ de *Heilige Anna-te-Drieën* van een anonieme Zuid-Nederlandse meester⁹⁸ en de *Heilige familie in een landschap*, thans toegeschreven aan de Meester van de Magdalena Mansi die vermoedelijk werkzaam was in Brussel.⁹⁹

Het kasteel vormt niet alleen een – verder betekenisloos – bestanddeel van het (Bijbelse) landschap. Door toeschouwers met kennis van de exegese van Lukas 10:38 en van de uitwerking daarvan in laatmiddeleeuwse preken en devotionele literatuur, kan het kasteel in deze schilderijen ‘gelezen’ worden als een verdubbeling. In feite beelden de schilderijen twee kastelen uit, waarbij de burcht op de achtergrond een reflectie of ‘echo’ is van Maria – van de Heilige Maagd als kasteel voor Christus. Tegelijkertijd kon het kasteel functioneren als een verwijzing naar het kasteel als meditatief beeld. Voor degenen die vertrouwd waren met de geestelijke oefening die Bac in druk publiceerde, vormde het geschilderde kasteel een herinnering aan hun taak om een mentaal kasteel te construeren dat hen in staat zou stellen om – net als, en in navolging van Maria – Christus te ontvangen.¹⁰⁰

Nog een picturale parallel is mogelijk te herkennen in schilderijen van Maria en het Christuskind in een interieur dat uitzicht biedt op kasteelachtige architecturale elementen zoals vestingmuren, torens en binnentuinen. In schilderijen als de triptiek met op het middenpaneel *De Heilige familie met musicerende engelen* vond de toeschouwer talloze details die hij een morele betekenis kon toekennen en waarop hij zijn meditatie kon richten: toren(s), een fontein, een boom die tot in de hemel reikt, engelen, muziekinstrumenten, bloemen et cetera (afb. 3).¹⁰¹ Dit soort composities toont welbeschouwd een kasteel in een kasteel,¹⁰² vergelijkbaar met Maria (ook wel een kamer; haar baarmoeder) in een kamer zoals in Campins triptiek en met Jan van Eycks *Madonna in de kerk*. Het laatste schilderij wordt sinds de studie van Erwin Panofsky gezien als een voorstelling van Maria als metafoor voor de Kerk – zij is de Kerk binnen een

⁹⁵ Jan de Beer, *Madonna met kind, pelgrim en engel*, olieverf, paneel, 76 × 60 cm, privé collectie. RKDimages database nr. 41888.

⁹⁶ Joos van Cleve, *Madonna en kind met een peer*, olieverf, paneel, 56,8 × 43,3 cm, Städel Museum, Frankfurt am Main. RKDimages database nr. 249528.

⁹⁷ Navolger van Gerard David, *Maria met kind*, olieverf, paneel, 43 × 34 cm, Colegiata del Sacromonte de Granada, Granada. RKDimages database nr. 50203.

⁹⁸ Anoniem, *De H. Anna-te-Drieën*, olieverf, paneel, afmetingen en huidige bewaarplaats onbekend. RKDimages database nr. 69646.

⁹⁹ Meester van de Magdalena Mansi, *Heilige Familie in een landschap*, olieverf, paneel, 44 × 32 cm, privé collectie Zwitserland. RKDimages database nr. 214100.

¹⁰⁰ Vgl. Carruthers 1998, p. 198.

¹⁰¹ Anonieme Antwerpse Maniërist, *De H. Catharina (links), de H. Familie met musicerende engelen (midden), de H. Barbara (rechts)*, olieverf, paneel, 50 × 31,5 cm (middenpaneel), Museu Nacional de Arte Antiga, Lissabon, ca. 1515. RKDimages database nr. 50821.

¹⁰² In één van de handschriften met Roberts *Le Chastel* vindt de annunciatie plaats terwijl Maria middenin het kasteel (van de ziel) staat: Brisson 1974, vol. 1, p. 56 (Parijs, Bibliothèque Arsenal, 5121, f. 62r).

Afb. 2. Navolger van Gerard David, *Maria met kind*, olieverf, paneel, 43 × 34 cm, Colegiata del Sacromonte de Granada, Granada, eerste helft 16de eeuw. Foto: RKD

kerk.¹⁰³ Zowel het beeld als de eigenlijk betekenis van de metafoor – de *vehicle* en de *tenor* – worden in elkaar verbeeld. Ze omvatten en omsluiten elkaar, net als de gelovige die Christus in zijn hart moet onderbrengen.

¹⁰³ Born & Martens 2012, nr. 19 (p. 46).

Afb. 3. Anonieme Antwerpse Maniërist, *De H. Catharina (links), de H. Familie met musicerende engelen (midden), de H. Barbara (rechts)*, olieverf, paneel, 50 × 31,5 cm (middenpaneel), Museu Nacional de Arte Antiga, Lissabon, ca. 1515.
Foto: RKD

CONCLUSIE

Met het *Gheestelijc kasteel* publiceerde Govaert Bac een aantrekkelijke geestelijke oefening die oorspronkelijk binnen de monastieke meditatieve praktijk ontstond. Bacs lezers – laatmiddeleeuwse stedelingen – konden aan de hand van de tekst hun ziel omvormen door voor hun geestesoog een kasteel op te trekken dat zij nadien als mnemotechnisch beeld konden oproepen en tijdens gebed en meditatie konden uitbouwen. De metafoor die de auteur uitwerkte, sloot aan bij het liturgische gebruik van Lukas 10:38 tijdens het feest van Maria-Hemelvaart. De oefening is op deze manier nauw verbonden met het beeld van Maria als kasteel dat Jezus binnenging: het doel was immers om, analoog aan Maria, een kasteel voor te bereiden waarin de lezer Christus reeds *hier op eertrike* zou mogen ontvangen.

De oefening en metafoor van Maria als kasteel tonen de verwevenheid van meditatieve oefeningen en de liturgie in de spirituele groei van laatmiddeleeuwse gelovigen. Maar het zijn niet alleen de liturgie en de individuele lees- en meditatiepraktijk die vervlochten raken. In de context van het Lucasgilde kunnen we goed zien hoe gemeenschappelijke religieuze kennis en metaforen in verschillende vormen van creatieve productie werden verbeeld. Het beeld van het hart of de ziel als kasteel werd niet letterlijk gevisualiseerd door Bacs collegae, maar kan wel gerelateerd worden aan verwijzingen in de schilderkunst naar het bekende(re) liturgische idee – getuige ook het door Claes Leeu gedrukte Jezusleven – van Maria als navolgenswaardig kasteel dat Jezus als zijn woning koos. In schilderijen van Maria met het Christuskind kan een kasteel of burcht op de achtergrond opgevat worden als een verdubbeling, als een ‘echo’ van Maria. Was men bekend met het *Gheestelijk kasteel*, dan kon het kasteel op de achtergrond het mentale beeld oproepen waarin de toeschouwer zijn leidraad voor het innerlijk leven bewaarde. Deze leidraad stelde hem of haar in staat om gelijk te worden aan het subject op de voorgrond: Maria.

BIJLAGE: EDITIE VAN *EEN GHEESTELIJC CASTEEL*

Verantwoording van de editie

Voor de editie van *Een gheestelijk kasteel* heb ik de tekst in het handschrift Gent, Universiteitsbibliotheek : 904 (G) als basis genomen.¹⁰⁴ Een uitvoerige beschrijving van het handschrift is te vinden in de studie van Patricia Stoop.¹⁰⁵ Het papieren handschrift is geschreven door één hand (littera hybrida) en bestaat uit drie codicologische eenheden: de eerste twee omvatten het overgrote deel van de codex (f. 1-8 en f. 9-176) en hoorden vanaf het begin bij elkaar. De codex bevat een verzameling teksten over de werken en het leven van de heilige Hieronymus in Middelnederlandse vertaling, waaronder het zogenoemde *Sinte Jheronimus sterfboeck* (f. 20r-173r). Liesbeth Vlieghe (1422/23-1502), conversin en kopiïste in het Brusselse Jericho, noteerde achter in de tweede codicologische eenheid, op f. 173r, dat zij haar kopieerarbeid voltooide op 7 september 1460.¹⁰⁶ De derde en laatste codicologische eenheid bestaat uit slechts één katern van acht bladen (f. 177-184) en bevat de hier uitgegeven tekst. Hoewel de notitie van Liesbeth geen betrekking heeft op dit katern, dateert Stoop ook dit deel van het handschrift op circa 1460. Daarmee is dit handschrift voor zover bekend de oudste getuige van de tekst. De datering is gebaseerd op de watermerken in het gebruikte papier en op het feit dat de

¹⁰⁴ Het handschrift is digitaal raadpleegbaar via <https://lib.ugent.be/catalog/rug01%3A000880501/items/910000072413>

¹⁰⁵ Stoop 2013, p. 414-415. Zie ook Reynaert 1996, 67-70.

¹⁰⁶ Stoop 2013, p. 415.

gehele codex door één hand in een littera hybrida is geschreven. Wel heeft het laatste katern een iets ruimere tekstspiegel (c. 145 × 100 mm tegenover c. 140 × 90 mm) en 23 in plaats van 24 regels zoals in de andere codicologische eenheden.¹⁰⁷

In de jaren negentig van de vijftiende eeuw werd de tekst in Antwerpen uitgegeven door Govaert Bac. Zijn editie wordt op basis van zijn werkzaamheid als drukker gedateerd ('niet voor 1493').¹⁰⁸ De varianten van de incunabel tegenover het handschrift zijn opgenomen in de voetnoten en worden aangegeven met '*Inc.*'. De varianten worden weergegeven aan de hand van het enige bekende exemplaar dat bewaard wordt in de British Library te Londen, signatuur IA.49974. Varianten in de spelling en varianten die enkel betrekking hebben op de woordvolgorde zijn niet opgenomen.

Voor de tekst in het zeventiende-eeuwse handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 15229, f. 63v-74r (*W*), waarvan de varianten eveneens in het notenapparaat zijn opgenomen, is vermoedelijk een handschrift als legger gebruikt. Het handschrift werd in 1612 geschreven door zuster Theresia de Smedt, in een – op dit moment niet nader te lokaliseren – religieuze gemeenschap. Haar tekst gaat in ieder geval niet terug op de editie van Govaert Bac. De langere toevoegingen die we in Bacs editie aantreffen zijn niet opgenomen in het Weense handschrift (zie bijvoorbeeld de varianten in noot 36, 66, 157 en 193). Maar ook tegenover het basishandschrift (*G*) zijn er afwijkingen te constateren. Zo laten zowel *Inc.* als *W* het inleidende gedicht (r. 1-24) weg. Daarnaast hebben *Inc.* en *W* minder in het oog springende varianten met elkaar gemeen (zie bijvoorbeeld noot 42, 164, 264, 284 en 313). Op andere plaatsen staan de druk en het basishandschrift tegenover *W* (noot 243 en 298). Deze onafhankelijke zeventiende-eeuwse tekstgetuige doet vermoeden dat er een bredere handschriftelijke overlevering geweest moet zijn. Het stemma ziet er als volgt uit:

Bij het maken van de editie zijn verder de volgende principes in acht genomen:

- De interpunctie en het gebruik van i/j en u/v/w zijn aangepast aan hedendaags gebruik.
- Dit geldt tevens voor de alineaverdeling, maar zij is wel hoofdzakelijk gebaseerd op de paragraaftekens in *G* en *Inc.*.
- Tekst in rubriek wordt **vet** weergegeven.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Voor een beschrijving en uitgebreide literatuurverwijzingen, zie *ISTC*, nr. io00029500: *Een goede oefeninghe ende een schone gheestelijke leeringhe*, Antwerpen: Govaert Bac, [niet voor 1493]. Nijhoff & Kronenberg (1923), nr. 1613, geeft als datering 'ca. 1500 ?'.

- Hoofdletters worden alleen gebruikt voor eigennamen, nomina sacra, titels en aan het begin van een zin.
- Afkortingen worden stilzwijgend opgelost.
- De correcties aangebracht door Liesbeth Vlieghe worden in de tekst verwerkt en vermeld in een voetnoot.
- Bijbelplaatsen en citaten uit de kerkvaders en andere werken die in de tekst als zodanig zijn aangegeven, zijn in noten met Romeinse cijfers geplaatst.
- Toevoegingen van de uitgever staan tussen scherpe haken (<...>), evenals woorden uit andere tekstgetuigen als die een betere lezing bevatten; woorden en letters die naar de mening van de uitgever weggelaten moeten worden staan tussen vierkante haken ([...]), evenals de titel.
- Titels en letterlijke Bijbelcitaten zijn gecursiveerd, letterlijke citaten uit andere auteurs tussen “dubbele aanhalingstekens” geplaatst.

EDITIE

[*Een gheestelijc casteel*]¹⁰⁹

(177r)

- 1 Wie metten¹ borghers van hogher name,
 als hi van deser weerelt sceydt,
 gherne te herberghen quame
 int hoech paleys der Tryniteit,
 5 sal hier een casteel gheestelijc
 int herte stichten, sterck ende vast,
 daer in dat Jesus vredelijc
 herberghen mach, die lieve gast.
 Ghelijc ghi hier na vint bescreven,
 10 hoe datmen dit casteel sal bouwen
 met goeden werken, in doogdelijc leven,
 soe mach mer Jesus in² behouwen;
 want tghelove ende goeden wille
 en doet ons bate noch profijt,
 15 sitten wi ledich ende stille
 van doechden te werken, hier in der tijt.
 Hier om verstaet ende nemes ware,
 wie dat sal horen ofte lesen,

¹⁰⁹ De titel, afgeleid van r. 5, gaat terug op Serrure 1859-1860, p. 217: ‘Het Geestelyk Kasteel’, en werd ook gebruikt door Reynaert 1996, p. 67: ‘Een gheestelic casteel’. In de online database van de *BNM* is de tekst te vinden onder de titel *Een gheestelijc casteel*.

¹ metten] vader toegevoegd in *G*, daarna doorgehaald

² in] besc toegevoegd in *G*, daarna doorgehaald

- 20 op dat ghi in der ynghele scare
van Jesum moet gheherberghet wesen.
Ende voer den ghenen diet casteel maecte,
wilt Gode bidden vriendelike,
dat hi hem gheve, want hijre om waecte, (177v)
voer sinen arbeidt hemelrike. Amen.³

25 **Dit es alte goeden, scoenen ende ghenuchliken⁴ leeringhe om elken mensche
te comenne int ewighe leven op de maniere van enen preciosen casteele.⁵**

- Soe wat mensche[n] beghert gheherberghet te sine vander ewigher Drivoldicheit metten hemelschen poerters⁶ in hemelrike, die sal hem⁷ pinen te herberghene in dat casteel van sijnder⁸ herten den minliken⁹ coninc Jesum Christum hier op eertrike. Nu soe¹⁰ mochte yement vrAGEN hoe soudich
30 moghen ghecrighen alsoe¹¹ eerbaren ende¹² doechdeliken¹³ casteel, den¹⁴ welken dat met¹⁵ mi soude gheweerdeghen te woenenne die almechteghe God? Hoert,¹⁶ lieve mensche,¹⁷ hoert!¹⁸ Ic wille u dat corteleec onderwisen ende leeren.
35 Inden yersten soe moetti¹⁹ hebben ene goede vaste plaetse daer ghij desen casteel op selt stichten.²⁰ Ende al²¹ dat den²² casteele toe behoert, dat sal wesen minne. De gront van deser plaetsen es met allen hert ende vaste, want alsoe²³

³ Wie metten – Amen] *laten Inc. en W weg*

⁴ Dit es alte goeden, scoenen ende ghenuchliken] Dits alteschoone ende ghenoechlycke *W*

⁵ Dit es alte – casteele] Dit es een goede oefeninghe ende een schone gheestelijke leeringhe ende is te verstaen bi eenen preciosen casteele op eenen gheesteliken sinne. Ende beghint aldus als hier achtervolghende staet *Inc.*

⁶ poerters] peuters *W*

⁷ hem] *laat Inc. weg*

⁸ van sijnder] sijne *Inc.*

⁹ minliken] bru(?) *toegevoegd in G, daarna doorgehaald*

¹⁰ soe] *laten Inc. en W weg*

¹¹ alsoe] alzelcken *W*

¹² eerbaren ende] *laat Inc. weg.*

¹³ ende doechdeliken] *laat W weg*

¹⁴ den] inden *Inc. en W*

¹⁵ met] in *Inc.*

¹⁶ Hoert] Nu hoert *Inc.*

¹⁷ mensche] menschen *W*

¹⁸ hoert] *laat Inc. weg*

¹⁹ moetti] moeten wi *Inc.*

²⁰ selt stichten] stichten mocht *W*

²¹ al] *laat W weg*

²² den] desen *Inc.*

²³ Alsoe] als *Inc.*

de apostel tughet:²⁴ *Minne verdraghet alle dinc.*¹ Ende een²⁵ leerare sprect aldus: “Minne verwint al dinc.”²⁶ II

- 40 ¶ De sterke muer²⁷ van desen casteele, die men niet en can met donderbussen (178r) doerschieten, dat es ghedoechsamheit. Want alse een²⁸ mensche ghewarichlijc²⁹ ghedoechsam es – wat men op hem sciet oft worpt met fellen worden, met quaden werken, met onghelijc³⁰ te bewisene oft cortelijc³¹ te sprekene; soe
45 oft³² vander weerelt oft van hem selven –, hi blijft altoes vast staende ende onghequest. Ende hoe hi meer te lidene heeft, hoe hi vaster steet ende blider es.³⁴ Hier toe vermaent ons de apostel, sprekende aldus: *Sijt ghedoechsamich*³⁵ *tot allen.*³⁶ III

- De poerten³⁷ van desen muere³⁸ dat es ghematichheit des monts. Och, hoe wel
50 bewaert een³⁹ mensche sijn poerten voer sijn⁴⁰ vianden die wel can swighen, segghende metten prophete: *Ic ben worden*⁴¹ *als een stom mensche die synen mont niet open*⁴² *en doet.*^{IV} Ende op enen anderen pas staet ghescreven van onsen lieven heren Jesus⁴³ aldus: *Hi sal stom wesen ghelijc een stom lammeken voer sinen sceerdere.*⁴⁴ V

²⁴ tughet] seit *Inc.*, ghetughet *W*

²⁵ Een] een ander *W*

²⁶ Ende een leerare – verwint al dinc] *laat Inc. weg*

²⁷ De sterke muer] Die stercke mueren *Inc.*

²⁸ alse een] als de *Inc.*

²⁹ Ghewarichlijc] waerlike *W*

³⁰ onghelijc] quaet *Inc.*

³¹ cortelijc] qualic *Inc.*

³² hem lydens] lidens dat hem *Inc.*

³³ oft vanden mensche oft] *laat Inc. weg*

³⁴ es] altoes *voegt Inc. toe*

³⁵ ghedoechsamich] ghedoochsam *W*

³⁶ allen] lijden, want die hier niet en begheert te liden die en sal met Gode niet verbliden. Het is recht want hi veel liden moeste eer hij onsen pays ghemaken conste *voegt Inc. toe.*

³⁷ De poerten] Die porte *W*

³⁸ muere] mueren *W*

³⁹ Een] die *W*

⁴⁰ voer zijn] van zynen *W*

⁴¹ worden] ghewerden *Inc. en W*

⁴² open] op *Inc. en W*

⁴³ lieven – Jesus] Here Jhesu Christo *Inc.*, lieven here Jhesu Christo *W*

⁴⁴ voer sinen sceerdere] *laat W weg*

^I 1 Korinthiërs 13:7.

^{II} Vergilius, *Eclogae*, 10.69.

^{III} Romeinen 12:12.

^{IV} Psalm 38:14.

^V Jesaja 53:7.

55 ¶ Die diepe veste ofte gracht die om desen casteel gaet,⁴⁵ dats oetmoedicheit.
 Hoe⁴⁶ een⁴⁷ mensche oetmoedegher es, hoe sijn veste⁴⁸ dieper ende [vaster]⁴⁹
 wider⁵⁰ es. Van deser vesten sprekt sente Gregorius aldus:^{VI} “Soe wat men-
 schen an (178v) der doechden vergadert sonder oetmoedicheit, die doet als een
 mensche die ghemul⁵¹ draghet inden wint”, als oft hi wilde segghen aldus:
 60 ghelijc dat dat ghemul⁵² wech <wayt>⁵³ metten groten winde, alsoe waeyen
 dander doechden wech⁵⁴ als een mensche niet oetmoedich en es.

De kokene dat⁵⁵ es soberheit. Een goet mensche sal nemen sijn voetsle
 vanden⁵⁶ lichaem – Gode danckende diet⁵⁷ verleent⁵⁸ –, niet om des lichamen
 quaden lust te volbringhene, maer soberlijc den lichame te houdene,⁵⁹ staende
 65 om Gode⁶⁰ daer met te dienene.⁶¹ Hier toe vermaent⁶² sente Peter segghende
 aldus: *Ghi selt sober wesen.*^{63 VII}

¶ Die slaepkamere sal wesen pays, ghelijc als⁶⁴ die prophete seit: *Ic sal
 slapen ende⁶⁵ rusten in payse.*^{66 VIII} Wie dat⁶⁷ haet ende⁶⁸ nijt ofte onpays ende
 onruste int herte draghet,⁶⁹ die slaept metten duvelen op een bedde⁷⁰ in een
 70 camere.

⁴⁵ gaet] gaen sal *Inc.*

⁴⁶ Hoe] want *Inc.*

⁴⁷ een] den *W*

⁴⁸ veste] dat es sijn wesen in duechden *voegt Inc. toe*

⁴⁹ vaster] *laten Inc. en W weg*

⁵⁰ wider] *boven vaster ingevoegd in G*

⁵¹ ghemul] mul *Inc., W*

⁵² dat dat ghemul] dattet mul *Inc., als dat mul W*

⁵³ wayt] *zo Inc. en W, waent ten onrechte G*

⁵⁴ wech] ewech *W*

⁵⁵ dat] *laten Inc. en W weg, van desen casteele Inc.*

⁵⁶ vanden] van sinen *Inc.*

⁵⁷ diet] al *voegt Inc. toe*

⁵⁸ verleent] ende en gevet *voegt Inc. toe*

⁵⁹ te houdene] houden *Inc.*

⁶⁰ Gode] den Here *voegt Inc. toe*

⁶¹ dienene] nae onsen vermoeghen *voegt Inc. toe*

⁶² vermaent] ons *voegen Inc. en W toe*

⁶³ wesen] sijn van alle begeerten *verbetert overeenkomstig I Petr. 2:11 Inc.*

⁶⁴ als] dat *Inc. en W*

⁶⁵ ende] in *W*

⁶⁶ in payse] dat is te verstaen met Gode, in dien dat wi hem minnen boven alle creatueren der werelt met onsen even mensce in wandelinghe, in spraken, in begeerten, ende in wercken, in dien dat wi souden (a3v) willen dat ons van hem geschiede tot onser salicheit ende met ons selven, in dyen dat wij altoes houden van sonden oft *voegt Inc. toe*

⁶⁷ Wie dat] *laat Inc. weg*

⁶⁸ ende] of *W*

⁶⁹ draghet] draghen *Inc.*

⁷⁰ Bedde] ende *voegt Inc. toe*

^{VI} Gregorius Magnus, *Homiliae in Evangelia*, 1, Homilia 7, 4 (p. 52, 162-163 ed. Étaix (CC SL, 41).

^{VII} 1 Petrus 2:11.

^{VIII} Psalm 4:9.

¶ De spise daermen desen casteel met spijs, dats⁷¹ dwoert Gods. Alsoe God selve sprekt in d*Evangelie*:⁷² *De mensche en leeft niet alleen metten⁷³ brode, maer in alle den worden die uten⁷⁴ monde Gods gaen.*^{IX} Een⁷⁵ goet mensche sal alle daghe spisen (179r) sijn ziele met godliken leeringhen, ghelijc dat⁷⁶ hij
 75 sinen lichaem spijs met natuerliker spisen. Die edele wijn ende⁷⁷ costelike dranc van desen casteele, dit sijn goede tranen.⁷⁸ Och, hoe gherne drinct Jhesus⁷⁹ desen wijn. Hier af sprekt sinte Jheronimus: “O,⁸⁰ oetmoedeghe tranen, de macht es uwe, dat rike es uwe.⁸¹ Ghij⁸² pijnt den duvel meer dan de pine vander hellen,⁸³ ghi verwint den ghenen die onverwinlijc es ende ghi bent den
 80 ghenen die almechtich es.”^X

¶ De ghene die den hof verwaren sal⁸⁴ ⁸⁵ van quaden crude ende de cleder ende <die>⁸⁶ scotelen⁸⁷ wasschen ende de vloer vaghen ende wat dat leelijc es scoen maken, dats ghewareghe⁸⁸ biechte. Ghelijc dat een mensche hem daghelijcs⁸⁹ vuyl maect met⁹⁰ sonden te doene, alsoe sal hi dicwile⁹¹ ende menich-
 85 werven hem scoen maken met biechtene. Hier af sprekt sinte Augustijn aldus: “Biechte es salicheit der zielen, ver[m]<n>ielerse der sonden⁹² ende⁹³

⁷¹ dats] oetmoe- toegevoegd in *G*, daarna doorgehaald

⁷² d*Evangelie*] die heylighe evangelie *Inc.*

⁷³ metten] byden *W*

⁷⁴ uten] vanden *Inc.*

⁷⁵ Een] yeghelijc voegt *Inc* toe

⁷⁶ dat] laat *W* weg

⁷⁷ Ende] ende den *Inc.*, den *W*

⁷⁸ dit sijn goede tranen] dat behoert te sijn bitter tranen, ende heete bitter tranen voer die sonden ende heet van compassien ende medeliden *Inc.*, dat sijn goede ende oetmoedighe tranen *W*

⁷⁹ Jhesus] Christus voegt *W* toe

⁸⁰ O] laten *Inc.* en *W* weg

⁸¹ dat rike es uwe] laat *Inc.* vanwege homoeoteleuton weg

⁸² Ghij] Want ghij *Inc.*

⁸³ hellen] ende voegt *Inc.* toe

⁸⁴ verwaren sal] sal bewaren *Inc.* en *W*

⁸⁵ sal] dats toegevoegd in *G*, daarna doorgehaald

⁸⁶ ende] die voegen *Inc.* en *W* toe

⁸⁷ scotelen] daer sal voegt *W* toe

⁸⁸ ghewareghe] warighe *W*

⁸⁹ daghelijcs] laat *W* weg

⁹⁰ met] metten vulen *W*

⁹¹ dicwile] dicken *W*

⁹² vernielerse der sonden] ende vernielt die sonden *Inc.*, ende vernielinghe der zonden *W*

⁹³ ende] es een voegt *Inc.* toe

^{IX} Mattheüs 4:4.

^X Vermoedelijk Pseudo-Hieronymus. Een parallel is te vinden bij Margery Kempe, zie B. Windeatt (ed.), *The Book of Margery Kempe*. Harlow: Longman, 2000, p. 122: ‘[...] because St Jerome says that tears torment the devil more than do the pains of hell’. Windeatt kon hier geen preciese bron voor vinden. Vgl. ook Guillaume d’Auvergne: Guillelmus Alvernus, *Sermones de sanctis*, Sermon 18 – ed. F. Morenzoni, CC CM 230B, p. 83, 300-306.

hermakerse⁹⁴ der doechden ende⁹⁵ verwinnersse⁹⁶ der duvelen. Sie⁹⁷ stopt den mont der⁹⁸ hellen; si⁹⁹ doet open de porten des¹⁰⁰ paradijs.”^{XI}

¶ Die bode die men sal sinden om spise, om¹⁰¹ dranc ende om al dies men
90 behoeft,¹⁰² dats oetmoedich ghebedt. Hier toe vermaent ons de apostel, segg-
hende aldus:¹⁰³ *Bidt (179v) sonder ophouden.*^{XII} Dese bode can¹⁰⁴ wel den wech
toten hemel toe, alsoe daer staet ghescreven: *Tghebet van enen oetmoedeghen*
*mensche*¹⁰⁵ *gaet doer den hemele.*^{XIII}

De vinsteren van desen casteele dat sijn de oghen ende de hoeren. Dese salmen
95 sluten jeghen tfuy¹⁰⁶ ende¹⁰⁷ doncker weder, dats jeghen die sonden.¹⁰⁸ Ende men
salse open doen jeghen tscoen ende claer weder,¹⁰⁹ dats jeghen die¹¹⁰ doechden.
Want soe¹¹¹ wie sijn ghesichte niet wel¹¹² en verwaert, de dieve loepen doer die
vin<steren>¹¹³ ende stelen sijn goet, ghelijc dat¹¹⁴ Jeremias seit:¹¹⁵ *Mijn oghe*
*heeft*¹¹⁶ *mijn ziele gheroeft.*^{XIV} Vanden horene spreect ons Here in de *Evangele*
100 *toten Joden aldus: Soe wie van Gode es, die hoert*¹¹⁷ *dwoert Gods, ende daer*
omme en hoerdijt niet, want ghi van Gode niet en sijt.^{XV}

⁹⁴ hermakerse] hermakinghe W

⁹⁵ ende] een voegt Inc. toe

⁹⁶ verwinnersse] verwinninghe W

⁹⁷ Sie] soe Inc.

⁹⁸ der] vander W

⁹⁹ si] ende soe Inc.

¹⁰⁰ des] vanden W

¹⁰¹ om] ende Inc., ende om W

¹⁰² behoeft] behoven sal W

¹⁰³ segghende aldus] laat W weg

¹⁰⁴ can] kent Inc.

¹⁰⁵ enen oetmoedeghen mensche] den oetmoedighen dat Inc., eenen meynsche die ootmoedich es dat W

¹⁰⁶ tfuy] die duvel Inc.

¹⁰⁷ ende] laat W weg

¹⁰⁸ sonden] temptacie ende toeval der sonden Inc.

¹⁰⁹ tscoen ende claer weder] dat schoon wedere ende om die clare locht W

¹¹⁰ die] laat Inc. weg] de W

¹¹¹ soe] laten Inc. en W weg

¹¹² wel] laat W weg

¹¹³ vintere] veynsteren Inc. en W

¹¹⁴ dat] als Inc.

¹¹⁵ seit] spreket Inc.

¹¹⁶ oghe heeft] oghen hebben Inc. en W

¹¹⁷ hoert] gaern voegt Inc. tegen de Bijbel toe

^{XI} Augustinus (pseudo) Belgicus, *Sermones ad fratres in eremo commorantes* - PL, 40 (1841), c. 1235-1358, col. 1289, 53-59.

^{XII} 1 Thessalonicenzen 5:17.

^{XIII} Jezus Sirach 35:21.

^{XIV} Klaagliederen 3:51.

^{XV} Johannes 8:47.

De aelmoesenier¹¹⁸ van desen castele dats ontfermicheit.¹¹⁹ Men sal den armen menschen goet doen met tijdeliken goede als[t]ment¹²⁰ heeft. Als ment goet¹²¹ niet en heeft, soe salmen hem doch¹²² vriendelijc sijn met woorden ende ghejonstich¹²³ metter herten.¹²⁴ Hier¹²⁵ af spreect¹²⁶ die *Scripture*¹²⁷ aldus:¹²⁸ *Ghelijc dat dwater blust tfier, alsoe blust¹²⁹ aelmoesene de sonden.*^{XVI} Ende alsoe men mach merken uter *Evangelien*, soe watmen doet den armen, dat doetmen Gode. Ende niet allene (*180r*) den levenden, maer oec den armen zielen int vaghevier¹³⁰ salmen ontfermich sijn naden raet¹³¹ van sinte Gregorius in vier manieren: met messen, met vastene, met aelmoesenen,¹³² met bedinghen.^{XVII}

¶ Op desen casteel moet wesen een capetein die tot allen dinghen moet sijn consent gheven,¹³³ dats gheloeve. Hier af spreect de apostel aldus: *Het es onmoghelijc datmen Gode soude¹³⁴ behaghen sonder gheloeve.*^{XVIII} Lieve¹³⁵ mensche, siet wel toe dat dese¹³⁶ capitein, dies ghi niet en moecht ontberen,¹³⁷ niet en sterve van ghebreke. Alsoe¹³⁸ langhe als ghi goede¹³⁹ werken doet, soe leeft hij ende anders niet, ghelijc als sinte Jacob tughet aldus:¹⁴⁰ *Gheloeven sonder¹⁴¹ werken dats¹⁴² doot.*^{XIX}

¹¹⁸ De aelmoesenier] Die aelmoessen *Inc.*

¹¹⁹ ontfermicheit] ontfermherticheit *Inc.*

¹²⁰ alstment] als ment *Inc. en W*

¹²¹ Als ment goet] ende alsment *Inc.*

¹²² doch] *laat Inc. weg*

¹²³ gheionstich] gonstich *Inc.*

¹²⁴ herten] ende *voegt Inc. toe*

¹²⁵ Hier] Ende *voegt Inc. hiervoor toe*

¹²⁶ spreect] f *toegevoegd in G, daarna doorgehaald*

¹²⁷ die *Scripture*] Christus *Inc.*

¹²⁸ aldus] *laat W weg, ende het seit sinte Jacob voegt Inc. toe*

¹²⁹ blust] die *voegt Inc. toe*

¹³⁰ int vaghevier] die int vaghevier zyn *W*

¹³¹ raet] der evangelien *toegevoegd in G, daarna doorgehaald*

¹³² aelmoesenen] ende *voegen Inc. en W toe*

¹³³ moet – gheven] sijn consente draget *Inc.*

¹³⁴ soude] sal *Inc.*

¹³⁵ Lieve] Och *Inc.*

¹³⁶ dese] die *W*

¹³⁷ dies – ontberen] *laat Inc. weg*

¹³⁸ Alsoe] want *voegt Inc. hiervoor toe*

¹³⁹ goede] duechdelike *voegt Inc. toe*

¹⁴⁰ tughet aldus] getuijghet *W*

¹⁴¹ sonder] goede *voegen Inc. en W tegen de Bijbeltekst toe*

¹⁴² dats] es *W*

^{XVI} Jezus Sirach 3:30 (33).

^{XVII} Geen bron gevonden; in de tijd van Gregorius Magnus bestond het vagevuur nog niet.

^{XVIII} Hebreeën 11:6.

^{XIX} Jakobus 2:26.

¶ Een edele ende¹⁴³ clare fonteyne behoert tot desen casteele; dats¹⁴⁴ danc-
 120 baerheit. Met deser fonteynen¹⁴⁵ seldi u spise coken, dats te segghene: ghi en
 selt nemmermeer¹⁴⁶ eten,¹⁴⁷ ghi en selt Gode daer af dancken.¹⁴⁸ Hier in¹⁴⁹ seldi
 u hande wasschen, dats te segghene: in allen uwen werken die ghi metten¹⁵⁰
 handen doet, seldi Gode dancken.¹⁵¹ Hier in seldi uwen lichame baden als ghi
 siec sijt, dats te segghene: in de siecheit vanden¹⁵² lichaem¹⁵³ seldi dancbaer
 125 wesen, want¹⁵⁴ daer met gheneest (*180v*) u ziele¹⁵⁵ vander quader siecheit der
 sonden.¹⁵⁶ Ende corteleec¹⁵⁷ te segghene: *Weest in allen dinghen dancbaer,*
 ghelikerwijs¹⁵⁸ dat de¹⁵⁹ apostel¹⁶⁰ raet.^{XX}

Dat scone cleet daer die coninghinne van desen casteele mede gheschiert
 ende met¹⁶¹ ghecleet moet sijn, dats suverheit. Dit cleet moet dobbel wesen,
 130 want men moet¹⁶² suver sijn¹⁶³ beide metter herten ende oec¹⁶⁴ metten lichame.
 Hier af sprekt God selve aldus: *Ghi selt suver wesen, want ic suver ben.*^{XXI}
 Alle¹⁶⁵ die ghene die met oncuuscheiden¹⁶⁶ leven, die selen na desen levenne
 naect sijn vonden voer Gode ende voer allen heilighen, ende selen daer dusen-
 tich¹⁶⁷ werf¹⁶⁸ meer scaemten ende scoffierheiden liden¹⁶⁹ dan si soudē

¹⁴³ ende] *laat Inc. weg*

¹⁴⁴ dats] ende dat es *Inc.*

¹⁴⁵ fonteynen] clare fonteyne soe *Inc.*

¹⁴⁶ nemmermeer] opstaen noch slapen gaen *voegt Inc. toe*

¹⁴⁷ eten] noch drincken, noch gheen [a6r] dinc beghinnen noch eynden daer salicheit in ghelegghen
 mach sijn *voegt Inc. toe*

¹⁴⁸ Gode daer af dancken] daer af Goode gheven altoes lof ende dancbaer sijn ende *Inc.*

¹⁴⁹ in] *in G boven de regel ingevoegd*

¹⁵⁰ Metten] met uwen *W*

¹⁵¹ Hier in – dancken] *laat Inc. vanwege homoeoteleuton weg*

¹⁵² vanden] van uwen *Inc.*

¹⁵³ lichaem] soe *voegt Inc. toe*

¹⁵⁴ wesen want] sijn *Inc.*] zyn, want *W*

¹⁵⁵ met gheneest u ziele] mede genesen die siele *Inc.*, mede gheneest alte zeere die ziele *W*

¹⁵⁶ sonden] ende ander bejegentheyte van lijden in ghedoechsamicheit es die meeste sake daermen
 vaest mede te Goode comen mach. Soe segghen die leeraers hier op aldus: Het en es niemants
 lijdens waert dan die dat met al sijnder hert en begaert *voegt Inc. toe*

¹⁵⁷ corteleec] cort *Inc.*, cortelinghe *W*

¹⁵⁸ ghelikerwijs] ende ghedoechsamich ghelijc *Inc.*

¹⁵⁹ Dat de] die *W*

¹⁶⁰ de apostel] die apostel sinte Paulus *Inc.*

¹⁶¹ gheschiert ende met] *laten Inc. en W weg*

¹⁶² want men moet] *laat W weg*

¹⁶³ sijn] *laat W weg*

¹⁶⁴ oec] *laten Inc. en W weg*

¹⁶⁵ Alle] ende *voegt Inc. hiervoor toe*

¹⁶⁶ oncuuscheiden] oncuysheit *Inc.*

¹⁶⁷ dusentich] dusent *Inc.*

¹⁶⁸ dusentich werf] duystweruen *W*

¹⁶⁹ scoffierheiden liden] schoffiericheit moeten liden *Inc.*

^{XX} 1 Thessalonicenzen 5:18. Het vorige vers is eerder in de tekst geciteerd (eindnoot 12).

^{XXI} Vgl. Leviticus 11:44.

135 moghen liden,¹⁷⁰ moesten¹⁷¹ si hier¹⁷² op eertrike naect gaen al haer leven lanc
voer alle menschen.

Suverheit¹⁷³ es drierande: dierste dats maechdelijcheit¹⁷⁴ – dits een ynghelijc
leven, alsoe sinte Jheronimus seit¹⁷⁵ XXII – ende dese verdienen van onsen lie-
ven¹⁷⁶ Here hondertvout loens in hemelrike. Dander¹⁷⁷ dats weduliken staet.¹⁷⁸
140 Dit sijn menschen die met onsuverheiden haren maechdom hebben verloren,
maer si en willen¹⁷⁹ nemmermeer voertaen¹⁸⁰ onsuverheit doen ter eeren (*181r*)
Gods,¹⁸¹ aenmerckende dat de apostel seit aldus:¹⁸² Die oncuusche menschen
en selen trike Gods niet besitten.^{XXIII} Ende dese verdienen tsestichvout¹⁸³ loens
in hemelrike. Terde dats¹⁸⁴ te levne in huweliken¹⁸⁵ state ende dat alsoe wel
145 te houdene alsoe daer toe behoert. Ende dese verdienen dertichvout loens in
hemelrike.¹⁸⁶ Wee hem, wee¹⁸⁷ die haer gheloeften¹⁸⁸ breken die si ghedaen
hebben¹⁸⁹ metten sacramenten des huwelijcx;¹⁹⁰ men plachse inde oude wet te
steennene oft te verberne oft¹⁹¹ anders bitterlijc te doedene.¹⁹² XXIV

¹⁷⁰ liden] *laat W weg*

¹⁷¹ moesten] *al voegt Inc. hiervoor toe*

¹⁷² hier] *heel Inc.*

¹⁷³ Suverheit] *Ende voegt Inc. hiervoor toe*

¹⁷⁴ maechdelijcheit] *ende voegt Inc. toe*

¹⁷⁵ seit] *tughet Inc.*

¹⁷⁶ lieven] *laten Inc. en W weg*

¹⁷⁷ Dander] *Ende voegt Inc. hiervoor toe*

¹⁷⁸ weduliken staet] *weduwescap Inc.*

¹⁷⁹ maer si en willen] *alsoe wel sijn sy hier gerekent mannen als vrouwen. Mer hebben sy die
gracie dat si af staen ende Inc.*

¹⁸⁰ meer; voert] *onder de regel ingevoegd in G. Voor voert is een wood geschrap. voertaen] laat
Inc. weg*

¹⁸¹ ter eeren Gods] *en willen om Gods wille Inc.*

¹⁸² aldus] *laat Inc. weg*

¹⁸³ tsestich vout] *hondertfout Inc.*

¹⁸⁴ dats] *es W*

¹⁸⁵ huweliken] *wevelike W. 'Wevelik' is een variant van 'wijflijk' en moet hier conform de tweede
betekenis in het MNW (<http://gtb.inl.nl/>) opgevat worden als 'edel, eerbaar, rein van zeden, zedig'.*

¹⁸⁶ Terde dats – hemelrike] *laat Inc. weg*

¹⁸⁷ Wee hem wee] *mer wee hem Inc.*

¹⁸⁸ gheloeften] *belofte Inc.*

¹⁸⁹ die si ghedaen hebben] *laat W weg*

¹⁹⁰ metten sacramenten des huwelijcx] *inden sacramente, want Inc.*

¹⁹¹ oft] *ende Inc.*

¹⁹² bitterlijc te doedene] *haer leven bitterlijc te nemen die haer huwelijc of haer wet braken, dat doe
nochtan van cleender waerden was tegen dat nu es, want onse lieve here Jhesus Christus selve die
heylyge sacramenten ghegheven en bevolen heeft tot onser eewiger behoudenissen ende het sijn die
proper reliquien vander heiligher kercken ende anders niet. So waert niet geoorloft die werelt te ver-
meeren anders dan inden sacramente vanden huwelijcke, waer om wee den ghenen die hem niet en
laten ghenueghen met haren geselschape ende niet en leven eerlijc alsoot God gheordineert heeft. Inc.*

XXII Cf. Hieronymus, *Adversus Helvidium de Mariae virginitate perpetua*, ed. Migne, *PL* vol. 23,
col. 188-206, par. 21 (c. 205A).

XXIII Vgl. I Corinthiërs 6:9.

XXIV Vgl. Deuteronomium 22:22-27; ook Leviticus 20:10-13.

¶ Die costelike¹⁹³ croene daer dese coninghinne met moet sijn ghecroent,¹⁹⁴
 150 dats rechtverdicheit.¹⁹⁵ Alsoe sinte Bernaert seit: “Rechtverdicheit es een
 doecht die elken gheeft *dat sine es*.”^{XXV} Ende de apostel seit aldus:¹⁹⁶ *De*
*croene der rechtverdicheit es te minen behoef op*¹⁹⁷ *gheleit*.^{XXVI} Och, lieve
 mensche, wacht u van onrechtverdicheiden en ontrekent niemande, noch en
 ontmeet,¹⁹⁸ noch en ontweghet, noch en ontpaelt,¹⁹⁹ noch en steelt, noch en
 155 persem²⁰⁰,²⁰¹ noch en woekert,²⁰² noch en belieghet,²⁰³ noch en bedrieghet,
 noch en (*181v*) beclapt, noch en ontswert,²⁰⁴ noch en onthout²⁰⁵ *dat sine es*,^{XXVII}
 noch²⁰⁶ en gheeft gheen valscheit vonnesse,²⁰⁷ noch en minghet tquade niet metten
 goeden als ghi²⁰⁸ yet vercoept om yement²⁰⁹ te bedrieghene,²¹⁰ noch en laet niet
 te betalene u tiende. Want ic segghe u voerwaer: aldusdaneghe menschen selen
 160 van den duvelen ewilic sonder eynde²¹¹ sijn ghecroent met eender cronen die
 al te²¹² vele pijnliker sal wesen dan oft men enen mensche alle daghe ende alle
 nachte af vilde tsel van sinen hoofde metten hare, ende in sijn hoeft gote wal-
 lende²¹³ loet ende²¹⁴ siende pec ende berrende solfere gheminghet met venyne.²¹⁵

¹⁹³ costelike] *laat Inc. weg*

¹⁹⁴ dese coninghinne – ghecroent] de coninginne gerechticheit mede gecroent es *Inc.*

¹⁹⁵ dats rechtverdicheit] *laat Inc. weg*

¹⁹⁶ aldus] *laat Inc. weg*

¹⁹⁷ op] by *W*

¹⁹⁸ en ontrekent – ontmeet] ende en ontrekt noch en onthout *Inc.*, ende ontrekent niemant noch en hout niet *W*

¹⁹⁹ ontpaelt] ontpant *Inc.*

²⁰⁰ noch en steelt – persem] *laat Inc. (hier) weg*

²⁰¹ persem] present *W*

²⁰² woekert] ontwoekert *Inc.*

²⁰³ belieghet] steelt nyemant, noch en liecht *Inc.*

²⁰⁴ ontswert] ontwert *W*

²⁰⁵ ontswert, noch en onthout] ontwenscht noch en ontsweert niemant *Inc.*

²⁰⁶ noch] ende *Inc.*

²⁰⁷ vonnesse] kennisse *W*

²⁰⁸ ghi] yemant *voegt Inc. toe*

²⁰⁹ yement] mede *voegt W toe*

²¹⁰ om yement te bedrieghene] *laat Inc. weg*

²¹¹ sonder eynde] *laat W weg*

²¹² al te] alsoe *Inc.*

²¹³ wallende] smeltende *W*

²¹⁴ ende] *laat Inc. weg*

²¹⁵ gheminghet met venyne] *laat Inc. weg*

^{XXV} Bernardus Claraeuallensis, *Sermones de diuersis*, *Sermo* 102, in *Bernardi opera*, ed. J. Lec-
 lercq et H.M. Rochais, 1970, vol. 6,1, p. 73-406, op p. 369, 8-9; Bernardus parafraseert I Corin-
 tiërs 10:24.

^{XXVI} 2 Timotheüs 4:8.

^{XXVII} Vgl. I Corintiërs 10:24; Filippenzen 2:4.

Hier af²¹⁶ sprect sinte Augustijn aldus: “De sonde en wert niet vergeven voer-
 165 dat men weder kert²¹⁷ dat qualijc es ghecreghen”.²¹⁸ XXVIII

¶ Binnen desen casteel staet eenen²¹⁹ alte scoenen bogaert. Onder dander menich-
 voldeghe scoenheit die ic daer vinde, soe vindic²²⁰ sonderlinghe drie dinghen.

¶ Dierste dat sijn witte lielyen, dats devote²²¹ overdinckenisse der gheboerten
 ons Heren,²²² daer de maeht²²³ boven allen mecheden den coninc boven allen
 170 coninghen opden heileghen kerstnacht²²⁴ in doekelkine ghewonden int creb-
 bekene leit,²²⁵ alsoe de²²⁶ evangeli[i]ste (182r) Lucas²²⁷ tughet.^{XXIX} Ende corte-
 lijc²²⁸ te sprekene: ic vinde hier onvertalleke costelike cruden ende bloemen
 in²²⁹ devotelijc te overdinckene hoe dat suete kindekijn Jesus,²³⁰ achte daghe
 out wesende, sijn²³¹ bloet eerstwerf storte inder besnidenissen, hoe dat hi aen-
 175 beedt²³² was van den drie coninghen, hoe dat²³³ sijn moeder met hem²³⁴ vloet
 in Egypten doen Herodes hem²³⁵ sochte om te doedene, hoe dat hij waechte
 alden nacht²³⁶ in bedinghen,²³⁷ hoe dat hi menichwerf weende,²³⁸ hoe dat hi
 hem vermoeyde in te²³⁹ gane van steden te steden om te predickenne,²⁴⁰ hoe
 dat hi die sondaers²⁴¹ niet en versmaedde, hoe hi die doode verwecte,²⁴² hoe hi

²¹⁶ Hier af] Ende voegt Inc. hiervoor toe

²¹⁷ kert] gheeft tghene Inc.

²¹⁸ ghecreghen] vercregen Inc.

²¹⁹ eenen] laten Inc. en W weg

²²⁰ vindic] daer voegt W toe

²²¹ devote] laat Inc. weg

²²² Heren] Jhesu Christi voegt Inc. toe

²²³ maeht] Maria voegt Inc. toe

²²⁴ kerstnacht] kerstdach W

²²⁵ leit] leyde Inc., gheleyt W

²²⁶ De] apostel voegt W toe

²²⁷ Lucas] laat Inc. weg

²²⁸ cortelijc] cort Inc.] cortelinghe W

²²⁹ in] ende W

²³⁰ Jesus] laten Inc. en W weg

²³¹ sijn] heilighe voegt Inc. toe

²³² hoe dat hi aenbeedt] hoet geaenbedet Inc., hoe dat hy aen ghebeden W

²³³ dat] laat W weg

²³⁴ met hem] laat W weg

²³⁵ hem] laat Inc. weg

²³⁶ alden nacht] alle nachte Inc.

²³⁷ bedinghen] om die salicheit van ons arme sondaren voegt Inc. toe

²³⁸ weende] om onse crancheit, druc, lijden der werelt dat al gheschiet om onse sonden voegt Inc. toe

²³⁹ in te] met Inc.] te W

²⁴⁰ predickenne] hoe wi ter salicheit gheraken mochten met sijnder heiliger leeren voegt Inc. toe

²⁴¹ die sondaers] den sondare Inc.

²⁴² hoe hi die doode verwecte] laat Inc. weg

XXVIII Vgl. Augustinus (Ps.) *Belgicus* – ed. D.A.B. Caillau & D.B. Saint-Yves, *S. Aurelii Augustini Hipponensis episcopi operum supplementum*, vol. 2, Paris: Parent-Desbarres 1839, p. 187, 95-98. Vgl. ook Augustinus Hipponensis, *Epistula 153 ad Macedonium*, ed. A. Goldbacher, *CSEL*, 44, p. 419, 5-9.

XXIX Lukas 2:7.

180 sieke ghenas,²⁴³ de blende, de crokele ende²⁴⁴ mancke ghenas,²⁴⁵ hoe menich
 versmaet woert hi minlijc²⁴⁶ verdroech, hoe dat hi vertich daghe vaste, hoe²⁴⁷
 hi ghetempteert was vanden duvelen, hoe²⁴⁸ hi sinen discipulen haer²⁴⁹ voeten
 wiesch ende droechde,²⁵⁰ hoe²⁵¹ hi hem selven gaf toet eender spisen ende
 drancke, ende menich ander poente die ic²⁵² vinde in de²⁵³ *Evangelien* tot opden
 185 goeden vridach. Ic segghe di²⁵⁴ voerwaer: elc van desen²⁵⁵ bloemkens²⁵⁶ es
 costeliker dan al de weerelt, al waer si al²⁵⁷ gulden.

¶ Dander dat ic inden bogaert vinde, dats enen al te edelen²⁵⁸ wijngaert die
 winter ende somer²⁵⁹ vrucht-(182v)baer es, dat<s>²⁶⁰ met ynnigher herten
 overpeisende²⁶¹ dat bitter liden ons lief Heren.²⁶² Wat²⁶³ een mensche te lidene
 190 heeft, hi vint hier²⁶⁴ remedie ende²⁶⁵ troest. Ende²⁶⁶ wat goets hi begheren can,
 hi vindt hier <overvloedelijc. Ende>²⁶⁷ hier af sprekt Jeremias:²⁶⁸ *O, ghi alle
 die daer²⁶⁹ lidende²⁷⁰ sijt²⁷¹ biden weghe, merct ende besiet oft yemens liden²⁷²
 es ghelijc den minen.*^{xxx}

²⁴³ ghenas] *laat W weg*

²⁴⁴ ende] *die voegt W toe*

²⁴⁵ sieke ghenas – mancke ghenas] *die siecken, die crepelen, die blinden ende die doven ghenas
 deels in transpositie in Inc.*

²⁴⁶ minlijc] *vriendelijc Inc.*

²⁴⁷ hoe] *dat voegt Inc. toe*

²⁴⁸ hoe] *dat voegt Inc. toe*

²⁴⁹ haer] *laat Inc. weg*

²⁵⁰ droechde] *droechdese W*

²⁵¹ hoe] *dat voegt Inc. toe*

²⁵² die ic] *diemen Inc.*

²⁵³ de] *heilighe voegt Inc. toe*

²⁵⁴ di] *u Inc. en W*

²⁵⁵ desen] *vriendelike voegt Inc. toe*

²⁵⁶ bloemkens] *boomkens W*

²⁵⁷ al] *laat Inc. weg*

²⁵⁸ enen al te edelen] *een den alder besten Inc., een alder besten W*

²⁵⁹ somer] *groen is ende voegt W toe*

²⁶⁰ dats] *zo Inc. en W, dat ten onrechte G*

²⁶¹ overpeisende] *te overdenken Inc., te overpeysene W*

²⁶² Heren] *Jhesu Christi voegen Inc. en W toe*

²⁶³ Wat] *want so Inc.*

²⁶⁴ hier] *in voegen Inc. en W toe*

²⁶⁵ ende] *laat W weg*

²⁶⁶ troest. Ende] *so Inc., troost ende hulpe ende W*

²⁶⁷ zo Inc., over vloyeleec yns G, overvloedelycke W

²⁶⁸ sijt] *aldus voegt Inc. toe*

²⁶⁹ daer] *hier W*

²⁷⁰ lidende] *lyden die W*

²⁷¹ lidende sijt] *lijdt Inc.*

²⁷² liden] *rouwe Inc. en W*

^{xxx} Klaagliederen 1:12.

Terde²⁷³ dat ic inden bogaert vinde, dat sijn²⁷⁴ menichgherande alte scoenen
 195 boemen,²⁷⁵ dats met alder herten over dinckene²⁷⁶ de²⁷⁷ verrisenisse ende de
 opvaert ons Heren²⁷⁸ ende dat nederdalen des Heilichs Gheests. Och, hoe scoene
 ende hoe hoeghe²⁷⁹ sijn dese boeme ghewassen hoeghe inde locht:²⁸⁰ ²⁸¹ in sijn-
 der verrisenissen es hi worden onsterfelijc, in sijnder opvaert heeft hi de men-
 scheit gheset ter rechterhant sijns Vaders, in dat nedercomen des Heilichs
 200 Gheests²⁸² sijn de menschen worden godlijc. Hoe soude enich mensche moghen
 ghesegghen²⁸³ [die ghesegghen]²⁸⁴ die ghenuechte die de voghelkine, dat sijn de
 ynhelen,²⁸⁵ rapen op dese boeme?

De orghelen, de²⁸⁶ herpen ende dander instrumenten daermen hier op speelt
 met melodyen, dats bidden voer de ghene die ons mesdoen. Hier toe vermaent
 205 ons God²⁸⁷ inder *Evangelien*,²⁸⁸ segghende aldus: *Bidt voer die*²⁸⁹ *u persecue-*
ren ende liden aendoen.^{XXXI} Alsmen die snaren van (183r) der erpen oft van²⁹⁰
 anderen spele noept, soe²⁹¹ luden si. Alsoe luden²⁹² dese menschen als mense
 noept²⁹³ met onrechte te bewisene.²⁹⁴ Ende dit gheluyt²⁹⁵ es soe ghenuechlijc
 ende²⁹⁶ soe melodyelijc²⁹⁷ datter de almechteghe God ende de²⁹⁸ hemelsche
 210 poerters hen²⁹⁹ in verbliden.

²⁷³ Terde] is voegt *Inc. toe*

²⁷⁴ sijn] alte voegt *W toe*

²⁷⁵ dat sijn – boemen] schone bloemen menigherhande *Inc.*

²⁷⁶ over dinckene] te aendencken *Inc.*, overdachtende *W*

²⁷⁷ de] laat *W weg*, die *Inc.*

²⁷⁸ Heren] Jhesu Christi voegt *Inc. toe*

²⁷⁹ hoeghe] zot voegt *W toe*

²⁸⁰ hoe hoeghe – locht] hoge in die lucht sijn dese bomen ghewassen *Inc.*

²⁸¹ hoeghe inde locht] laat *W weg*

²⁸² Gheests] so voegt *Inc. toe*

²⁸³ moghen ghesegghen] commen zegghen *W*

²⁸⁴ die ghesegghen] laten *Inc. en W weg*

²⁸⁵ ynhelen] inghelkens *W*, Gods voegt *Inc. toe*

²⁸⁶ de] ende *Inc.*

²⁸⁷ ons God] laat *Inc. weg*

²⁸⁸ *Evangelien*] onse Here voegt *Inc. toe*

²⁸⁹ die] ghene die voegt *Inc. toe*

²⁹⁰ van] vanden *W*

²⁹¹ soe] spelen sy voegt *W toe*

²⁹² luden] lude anders *Inc.*

²⁹³ noept] niet voegt *Inc. toe*

²⁹⁴ bewisene] oft met eenighen anderen bejeghentheden te bewisen dies sy gheen schult en heb-
 ben. voegt *Inc. toe*

²⁹⁵ Ende dit gheluyt] Ende dat gelijc van verdrachlichenheden *Inc.*

²⁹⁶ ende] laten *Inc. en W weg*

²⁹⁷ soe melodyelijc] laat *W weg*

²⁹⁸ de] heylighe voegt *W toe*

²⁹⁹ hen] laat *Inc. weg*

XXXI Mattheüs 5:44.

Nu laet ons volenden³⁰⁰ onsen casteel met enen torre ende dat daer toe behoert. Desen hoeghen verguldenen torre die dit voer ghenoomde casteel alsoe groeteleec verchiert ende³⁰¹ die boven opden casteel staet, dats goede hope. Die casteel³⁰² moet vore ghemaect sijn ende onder staen, dats te segghene: een³⁰³
 215 mensche moet goede werken te voren doen³⁰⁴ ende daer na soe³⁰⁵ coemt die torre, dats goede hope.³⁰⁶ Want dat hi vele hoepte in Gode ende niet wel en wilde leven,³⁰⁷ dat ware quade hope.³⁰⁸ Hier af seit die prophete aldus:³⁰⁹ *Hoep inden Here ende doet goet.*³¹⁰ XXXII

¶ Desen torre heeft vier vey<n>steren. Dierste staet int oeste, daer dore
 220 sietmen hemelrike. Daer³¹¹ rijst³¹² op die³¹³ dagheraet. Dander staet int weste, daer dore sietmen de doot. Daer³¹⁴ gaet die sonne onder ende laet haer licht.³¹⁵ Die derde³¹⁶ staet int zuden, daer dore sietmen tfonnesse Gods. Daer³¹⁷ (183v) es de sonne hee[r]³¹⁸ ende smertende. De vierde³¹⁹ staet int noerden, daer dore sietmen de helle, want daer en scijnt de sonne niet. ¶ Een mensche die sinen
 225 casteel wel heeft³²⁰ ghemaect, hi hoept³²¹ in hemelrike te commenen ende de helle te vliene ende een ghenadich vonnesse te hebbene ende enen goeden sterfdach.

¶ De wachtere van desen torre, dats ordinancie. Dese onderwijst elken wat³²² dat³²³ hem toe behoert te doene³²⁴ ende den tijt,³²⁵ want alsoe die *Scri[i]ftuere*

³⁰⁰ volenden] volmaken *Inc.*

³⁰¹ die dit – ende *laten Inc. en W weg, lijkt toegevoegd in G*

³⁰² Die casteel] Mer tcasteele *Inc.*

³⁰³ een] yghelijc *voegt Inc. toe*

³⁰⁴ goede werken te voren doen] hem te voren voersien van goeden wercken *Inc.*

³⁰⁵ soe] *laten Inc. en W weg*

³⁰⁶ hope] in Gode *voegt Inc. toe*

³⁰⁷ Want dat – leven] Ende die niet redelijc en wilde leven na dat sinen staet gelegen is, dat es in ghehoersaemheden der geboden der heylicher kercken, *Inc.*

³⁰⁸ quade hope] hope tot soberen toeverlate *Inc.*

³⁰⁹ aldus] *laat Inc. weg*

³¹⁰ goed] dats dat ghi u selven altoes bereyden sout also als ghi sout willen sterven *voegt Inc. toe*

³¹¹ Daer] Ende *voegt Inc. hiervoor toe*

³¹² rijst] die zonne *voegt Inc. toe*

³¹³ die] schone *voegen Inc. en W toe*

³¹⁴ Daer] Ende *voegt Inc. hiervoor toe*

³¹⁵ laet haer licht] haer licht werdt ons genomen *Inc.*

³¹⁶ derde] die *voegt W toe*

³¹⁷ Daer] Ende *voegt Inc. hiervoor toe*

³¹⁸ heert] heet *Inc. en W*

³¹⁹ De vierde] Die vyerde die *Inc.*

³²⁰ heeft] verciert ende *voegt Inc. toe*

³²¹ hi hoept] die mach vrijelijc hopen *Inc.*

³²² wat] *laat W weg*

³²³ dat] *laat Inc. weg*

³²⁴ te doenen] *laat W weg*

³²⁵ tijt] na sinen staet *voegt Inc. toe*

- 230 seit: *Alle dinc heeft sinen tijt.*^{XXXIII} Selken tijt trompt de wachtere³²⁶ int oesten aldus: “Eelc doe sijn dinc vierichlijc, wel ende³²⁷ blydelijc, want uwen loen es soe³²⁸ menichfuldich datmen niet en can ghetellen³²⁹ ende soe swaer men³³⁰ machen niet gheweghen ende soe groet datmen³³¹ niet en can ghemeten; noyt oeren en hoerden, noyt oghen en saghen,³³² noyt en quaemt in menschen herte
235 dat u God sal gheven voer uwen dienst.”³³³
- ¶ Ende selken tijt trompt hi <doer>³³⁴ de vey<n>stere int westen aldus: “Laet achter alle luyh[en]<eit>³³⁵ ende traechheit³³⁶ ende doet altoes wat goets,³³⁷ want de tijt op eerterike es met allen cort ende die doot naect altoes.” Ende somtijts³³⁸ trompt hi doer³³⁹ die vey<n>stere³⁴⁰ int zude aldus: “Sijt op u hoe-(184r)de³⁴¹
240 nerstelijc, want van allen ydelen woerden ende³⁴² werken ende³⁴³ ghepeysen, ende van allen³⁴⁴ sonden ende mesdaden ende van allen verlorenen tijden ende van³⁴⁵ doechden die ghi achter ghelaten hebt die ghi wel sout hebben [ghebben]³⁴⁶ ghedaen³⁴⁷ – van allen seldi³⁴⁸ moeten rekenynghe³⁴⁹ doen voer dat stranghe vonnesse³⁵⁰ Gods.” Ende selken tijt trompt hi doer die³⁵¹ vey<n>stere
245 int noorde aldus: “Wacht u voer die helle ende leeft wijselijc, altoes tonder houdende³⁵² dat vleesch ende de ziele te³⁵³ boven houdende, want wie³⁵⁴ meer

³²⁶ trompt de wachtere] trompt hij doer die veynsteren *Inc.*, tromptij in die veynsteren *W*

³²⁷ vierichlijc, wel ende] *laat Inc. weg*

³²⁸ soe] *laat Inc. weg*

³²⁹ ghetellen] gesommeren *Inc.*

³³⁰ swaer men] waer datmen *Inc.*

³³¹ machen – groet datmen] *laat Inc. vanwege homoeoteleuton weg*

³³² saghen] noch *voegen Inc. en W toe*

³³³ voer uwen dienst] yst dat ghi uwen casteel aldus verciert *Inc.*

³³⁴ doer] *zo Inc., laat G weg, in W*

³³⁵ luyhen] ledicheit *Inc.*, loosheyt *W*

³³⁶ ende traechheit] *laat W weg, totten dienste Gods voegt Inc. toe*

³³⁷ wat goets] yet *W*, yet goets ter eeren van Gode ende ter salicheit van uwer sielen ende tot stichtinge dijns even kerstens met wercken, met ghepeynsen, oft met welspreken *Inc.*

³³⁸ somtijts] sulcken tijt *Inc.*

³³⁹ doer] in *W*

³⁴⁰ doer die veystere] *laat Inc. weg*

³⁴¹ hoede] alsoe *voegt Inc. toe*

³⁴² ende] *laat Inc. weg*

³⁴³ ende] *laat Inc. weg*

³⁴⁴ ende van allen] *laat Inc. weg*

³⁴⁵ van] oeck van allen den *Inc.*

³⁴⁶ ghebben] *laat W terecht weg, onterechte verdubbeling in G*

³⁴⁷ wel sout hebben ghebben ghedaen] hadt moghen doen *Inc.*

³⁴⁸ seldi] desen salmen *Inc.*

³⁴⁹ rekenynghe] gheven ende *voegt W toe*

³⁵⁰ vonnesse] ende oordeel *voegt Inc. toe*

³⁵¹ doer die] inde *W*

³⁵² tonder houdende] tonder te doen *Inc.*

³⁵³ te] *laat W weg*

³⁵⁴ wie] die *W*

vraecht na sinen lichame dan na sijn ziele oft na de werelt dan³⁵⁵ na den hemele
 oft na den duvele³⁵⁶ dan na Gode, oft na de sonden dan na die doechden, dese
 sal³⁵⁷ moeten ter hellen varen ende daer es elc³⁵⁸ pine van³⁵⁹ dusentich werven
 250 dusentich pinen meerder ende swaerder dan oft alle de pinen diemen op eertrijke
 soude connen ghepeysen over eenen hoep vergadert waren.³⁶⁰ Ja, dat vier allene
 es alsoe vele heeter dan onse heetste vier heeter³⁶¹ es dan dat vier datmen mach
 scriven³⁶² met crite ofte met³⁶³ veruwen op³⁶⁴ een bert.^{xxxiv} Wee hem³⁶⁵ ende³⁶⁶
 altoes wee³⁶⁷ die³⁶⁸ daer in comt.”³⁶⁹ Van welken³⁷⁰ wee³⁷¹ wil³⁷² ons verlossen
 255 ende verbidden³⁷³ Maria, Gods moeder, ende alle sijn heilighen. Amen.³⁷⁴

³⁵⁵ dan] of *Inc.*

³⁵⁶ duvele] in ghenuechten der sonden *voegt Inc. toe*

³⁵⁷ sal] sullen *W*

³⁵⁸ elc] eewelijcken *Inc.*

³⁵⁹ van] *laat W weg*

³⁶⁰ van dusentich werven – vergadert waren] meer dan dusentwerf dusent pinen diemen op aertrijc
 soude emmermeer moghen peinsen ende swaerder al waren si alle op eenen hope vergadert *Inc.*

³⁶¹ heeter] als onser hietset vier *voegt W hiervoor in*

³⁶² onse heetste – scriven] *Inc.* onse vier, gelijc onse vier heeter mach sijn den viere gescreven

³⁶³ met] *laat Inc. weg*

³⁶⁴ op] aen eenen want oft aen *W*

³⁶⁵ Wee hem] wee hem *voegt W toe*

³⁶⁶ ende] *laten Inc. en W weg*

³⁶⁷ wee] *laat W weg*

³⁶⁸ die] den ghenen die *Inc.*

³⁶⁹ comt] comen moet *Inc.*

³⁷⁰ voor welken: welken *geschrapd d.mv. onderstreping*

³⁷¹ wee] vier *Inc.*

³⁷² wil] *laat Inc. weg*

³⁷³ verbidden] moet *voegt Inc. toe*] verblyden *W*

³⁷⁴ Amen] Hier af seit een leeraer: wildi behouden wesen, soe neemt dese dinghen: Voerpeynst
 om dijn sterfdach, oefent die duecht ende leeftt soberlijc, ende wacht u voer sonden. Soe wertstu
 salich ghevonden. ¶ Gheprent thantwerpen int voghelhuys. Bi mij Govaert Back. *voegt Inc. toe*] *Finis bonus coronat [in margine: habeo despectui] Istum non Christum sed Christum credo per*
istum Si quis amat Christum mundus non diligit istum Non diligit legaliter amans potentialiter.
Jhesus es de coninck ende de ziele die es de conghinne. ¶ Ende hy soude dy licht levende water
ghegheven hebben. Glosa: Levende water dat es die gratie des Heiligen Gheest die vercoelt die
hitte des begheerens. Ende Jhesus zeyde[n] hen lieden toe: Wie seght ghy dat ick ben? Symon
Peeter antwoorde hem ende zeyde: Ghy zyt Christus den levenden Gods sone. ¶ Ende zoe wat
ghy bindet opder eerden zal ghebonden wesen inden hemel. Ende zoe wat ghy ontbindt op der
aerden zal inden hemel ontbonden wesen. Deo gracias. voegt W toev

^{xxxiv} Een parallel is te vinden in de *Devote getijden van het leven Ons Heren*. Geciteerd naar het
 te San Marino, CA, bewaarde exemplaar (San Marino, Huntington Library : 100989) van de
 eerste druk ([Gouda: Gerard Leeu, voor 10 december 1483], *ISTC* nr. ih00433130), f. f5v: ‘Daer
 nae soe overdencket oeck van die grooticheit ende swaricheyt der pynen, want dat vier der hellen
 is veel meer verscheyden van onse tijtlike vuer dat ghemaect is van turff hout off enighe ander
 materien die barnen moghen, dan ons vuer verscheyen is of scheelt vanden vuer dat an die want
 off in een briefgen ghemalen is.’

LITERATUUR

- ALLEN SMITH 2011 – Allen Smith, Katherine, *War and the Making of Medieval Monastic Culture* (Woodbridge: The Boydell Press, 2011).
- AVILA 1982 – Avila, Theresia van, *Innerlijke burcht, Gewetensbrieven, Kleinere geschriften. Ingeleid en vertaald uit het Spaans door C. Noyen, met medewerking van enkele karmelietessen.* (Gent: Carmelitana, 1982).
- AXTERS 1956 – Axters, Stephanus, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. III. De Moderne Devotie 1380-1550* (Antwerpen: De Sikkels, 1956).
- BAERT 2012 – Baert, Barbara, 'Echoes of Liminal Spaces. Revisiting the Late Mediaeval 'Enclosed Gardens' of the Low Countries (A Hermeneutical Contribution to Chthonic Artistic Expression)', *Jaarboek Koninklijk Museum voor de Schone Kunsten Antwerpen* (2012) 9-46.
- BAUER 1973 – Bauer, G., *Clastrum animae. Untersuchungen zur Geschichte der Metapher vom Herzen als Kloster* (München: Fink, 1973).
- BAUER 1981 – Bauer, G., 'Herzklosterallegorie', in: K. Ruh e.a. (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, dl. 3 (Berlijn: De Gruyter, 1981) kol. 1153-1167.
- BERNARD 2016 – Bernard of Clairvaux, *Sermons for the Autumn Season. Translated by Irene Edmonds, edited by Mark Scott, OCSO, introduction by Wim Verbaal* (Collegeville, MN: Liturgical Press, 2016).
- BERTULY & PENNINGTON 2001 – Bertuly, Theodore & M. Basil Pennington (vert.), Aelred of Rievaulx, 'Sermon for the Assumption of Mary', in: *Aelred of Rievaulx. The Liturgical Sermons* (Kalamazoo: Cistercian Publications, 2001).
- BIERNOFF 2002 – Biernoff, Suzannah, *Sight and Embodiment in the Middle Ages* (Basingstoke en New York: Palgrave Macmillan, 2002).
- BOECK VANDEN LEVEN JHESU CHRISTI 1487 – Boeck vanden leven Jhesu Christi, Antwerpen: Gerard Leeu, 3 november 1487, f^o. Geraadpleegd exemplaar: Den Haag, KB, 171 E 39
- BOECK VANDEN LEVEN JHESU CHRISTI 1488 – Boeck vanden leven Jhesu Christi, Antwerpen: Claes Leeu, 20 november 1488, f^o. Geraadpleegd exemplaar: Den Haag, KB, 171 E 40
- BORN & MARTENS 2012 – Born, Annick & Maximiliaan P.J. Martens, *Van Eyck in detail* (Antwerpen en Amsterdam: Ludion, 2012).
- BRINKMAN 2004 – Brinkman, Herman, 'De Const ter perse. Publiceren bij de rederijders voor de Reformatie', in: Herman Pleij, Joris Reynaert e.a., *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd* (Gent: Academia Press, 2004) 157-175.
- BRISSON 1974 – Brisson, Sister Marie, *A Critical Edition and Study of Frere Robert (Chartreux) Le Chastel Perilleux* (Salzburg: Institut für Englische Sprache und Literatur, 1974).
- BRUUN 2007 – Bruun, Mette B., *Parables Bernard of Clairvaux's mapping of spiritual topography* (Leiden: Brill, 2007).
- CAMILLE 1998 – Camille, M., *Mirror in Parchment. The Luttrell Psalter and the Making of Medieval England* (Londen: Reaktion Books, 1998).
- CARRUTHERS 1990 – Carruthers, Mary J., *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
- CARRUTHERS 1998 – Carruthers, Mary, *The Craft of Thought. Meditation, Rhetoric, and the Making of Images, 400-1200* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

- CASPERS 2008 – Caspers, Charles, ‘The Militant Spirituality of Thomas à Kempis, Illustrated with the Help of His *Sermons to the Novices Regular*’, in: Hein Blommestijn e.a. (red.), *Seeing the Seeker. Explorations in the Discipline of Spirituality* (Leuven etc.: Peeters, 2008) 367-383.
- COOLS 1923 – Cools, Jan, ‘Godevaert Bac’, *De gulden passer* 1 (1923) 173-181.
- CORNELIUS 1930 – Cornelius, R.D., *The Figurative Castle. A Study in the Mediaeval Allegory of the Edifice with Especial Reference to Religious Writings. A Dissertation* (Bryn Mawr, Pennsylvania: s.e., 1930).
- DANIËLS 1937 – Daniëls, L.M.Fr. ed., Dirc van Delf, *Tafel van den kersten ghelove. Deel 2: Winterstuc* (Antwerpen: Neerlandia en Nijmegen – Utrecht: Dekker & Van de Vegt en J.W. van Leeuwen, 1937).
- DLABAČOVÁ 2014 – Dlabáčová, Anna, *Literatuur en observantie. De Spieghel der volcomenheit van Hendrik Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding* (Hilversum: Verloren, 2014).
- DLABAČOVÁ 2018 – Dlabáčová, Anna, ‘Spinning with Passion. The Distaff as an Object for Contemplative Meditation in Netherlandish Religious Culture’, *The Medieval Low Countries* 5 (2018) 177-209.
- EPISTELEN ENDE EVANGELIEN [1477] – *Epistelen ende evangelien*, [Gouda]: [Gheraert Leeu], [24 mei 1477], 2°. Geraadpleegd exemplaar: Den Haag, KB, 170 E 16.
- ERMENS & VAN DIJK 2008 – Ermens, Daniël, & Willemien van Dijk, *Repertorium van Middelnederlandse preken in handschriften tot en met 1550*, dl. IV-VII (Leuven: Peeters, 2008).
- EWING 1978 – Ewing, Dan Chalmer, *The Paintings and Drawings of Jan de Beer* (Dissertatie Ann Arbor, University of Michigan, 1978).
- EWING 1990 – Ewing, Dan, ‘Marketing Art in Antwerp, 1460-1560: Our Lady’s Pand’, *The Art Bulletin* 72 (1990) 558-584.
- FALKENBURG 1994 – Falkenburg, Reindert L., *The Fruit of Devotion. Mysticism and the Imagery of Love in Flemish Paintings of the Virgin and Child, 1450-1550* (Amsterdam/Philidelphia: John Benjamins, 1994).
- FALKENBURG 2001 – Falkenburg, Reindert, ‘The Household of the Soul: Conformity in the *Merode Triptych*’, in: Maryan W. Ainsworth (red.), *Early Netherlandish Painting at the Crossroads. A Critical Look at Current Methodologies* (New York: Metropolitan Museum of Art & Yale University Press, 2001) 2-17.
- GREENBLATT 1980 – Greenblatt, Stephen, *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare* (Chicago: University of Chicago Press, 1980).
- HAMBURGER 1997 – Hamburger, Jeffrey F., *Nuns as Artists. The Visual Culture of a Medieval Convent* (Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 1997).
- HARTMANN 1990-1991 – Hartmann, Sieglinde, ‘Marienexegese bei Meister Eckhart? Eine motivgeschichtliche Studie zur “Bürgelin”-Predigt’, *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein-Gesellschaft* 6 (1990-1991) 151-162.
- HUGHES 1997 – Hughes, Sheila Hassell, ‘A Woman’s Soul is her Castle: Place and Space in St Teresa’s Interior Castle’, *Literature and Theology* 11/4 (1997) 376-384.
- ISTC – *Incunabula Short Title Catalogue*, British Library, www.istc.bl.uk
- KLINKENBERG 2007 – Klinkenberg, Emanuel S., ‘“Wil diin herte bereeden gheliic eenen huze”. De binnenhuisallegorie in de geestelijke letterkunde’, *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 14 (2007) 126-153.
- KURTZ 1992 – Kurtz, B.E., ‘“The Small Castle of the Soul”: Mysticism and Metaphor in the European Middle Ages’, *Studia Mystica* 15/4 (1992) 19-39.

- LIEFTINCK 1936 – Lieftinck, G.I., *De Middelnederlandsche Tauler-handschriften* (Groningen/Batavia: Wolters, 1936).
- MANN 1994 – Mann, Jill, 'Allegorical Buildings in Mediaeval Literature', *Medium Aevum* 63 (1994) 191-210.
- MERTENS 2017 – Mertens, Thom, 'The playing field of mysticism: Middle Dutch anthropological terminology in the *Spiegel der volcomenheit* by Hendrik Herp', in: John Arblaster en Rob Faesen (red.), *Mystical Anthropology. Authors from the Low Countries* (Londen en New York: Routledge, 2017) 119-133.
- NIJHOFF & KRONENBERG 1923 – Nijhoff, W. & M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, dl. I ('s Gravenhage: M. Nijhoff, 1923).
- O'ROURKE BOYLE 1997 – O'Rourke Boyle, Marjorie, *Divine Domesticity. Augustine of Thagaste to Teresa of Avila* (Leiden/Boston: Brill, 1997).
- OSMOND 2003 – Osmond, Rosalie, *Imagining the Soul. A History* (z.p.: The History Press, 2003).
- PARSHALL 1990 – Parshall, Peter, 'The Art of Memory and the Passion', *The Art Bulletin* 81 (1999) 456-472.
- PARSHALL 2001 – Parshall, Peter, 'Commentary: Conformity or Contrast?', in: Maryan W. Ainsworth (red.), *Early Netherlandish Painting at the Crossroads. A Critical Look at Current Methodologies* (New York: Metropolitan Museum of Art & Yale University Press, 2001) 18-25.
- PATROLOGIA LATINA 1841-1864 – Migne, J.P. ed., *Patrologia cursus completus: series latina*, 221 dln. (Parijs 1841-1864).
- PERSOONS 1967 – Persoons, E., 'Handschriften uit Kloosters in de Nederlanden in Wenen', *Archives et Bibliothèques* 38 (1967) 59-107.
- PLEIJ 2007 – Pleij, Herman, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560* (Amsterdam: Bert Bakker, 2007).
- QUINT 1963 – Quint, Josef ed., *Meister Eckehart. Deutsche Predigten und Traktate* (München: Hanser, 1963).
- REYNAERT 1996 – Reynaert, J., *Catalogus van de Middelnederlandse handchriften in de bibliotheek van de universiteit te Gent, III/1, De handschriften verworven na 1852, deel I* (Gent: Universiteit Gent, 1996).
- REYPENS 1932 – Reypens, L., 'Ruusbroec's mystiek als bekroning der inkeeringstheorie', *Ons Geestelijk Erf* 6 (1932) 257-281.
- RILEY-SMITH 2002 – Riley-Smith, J., 'The state of mind of crusaders to the East 1095-1300' in: J. Riley-Smith (red.), *The Oxford history of the crusades* (Oxford: Oxford University Press, 2002) 68-91.
- RKDIMAGES DATABASE – RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, <https://rkd.nl/nl/explore/images>.
- RUUSBROEC 1988 – Ruusbroec, Jan van, *Die geestelike brulocht*, ed. J. Alaerts (Tielt: Lannoo en Turnhout: Brepols, 1988). Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis 103.
- SANTEN CA. 1520 – Santen, Hendrik van, *Die collacie vanden erwerdigen vaders broeder Henricus van Santen, gardiaen van Mechelen* (Leiden, ca. 1520). Geraadpleegd exemplaar: Leiden, UB : 1497 G 35.
- SCHMIDTKE 1982 – Schmidtke, Dietrich, *Studien zur dingallegorischen Erbauungsliteratur des Spätmittelalters. Am Beispiel der Gartenallegorie* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1982).
- SERRURE 1859-1860 – Serrure, C.P., 'Het geestelyk Kasteel. Gedicht der XVe eeuw', *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis* 3 (1859-1860), 217-218.

- SOMMERFELDT 2006 – Sommerfeldt, John R., *Aelred of Rievaulx on Love and Order in the World and the Church* (New York: Paulist Press, 2006).
- SQUIRE 1981 – Squire, Aelred, *Aelred of Rievaulx. A Study* (Londen: S.P.C.K., 1981).
- STEER & VOGL 2011 – Steer, Georg & Heidemarie Vogl, 'Die bürgelin-Predigt Meister Eckharts. Mutmaßungen zur Entstehung der Predigt und seine Bedeutung für Nikolaus von Kues. Neue kritische Ausgabe des mittelhochdeutschen Textes und der lateinischen Übersetzung aus der Koblenzer Handschrift' in: H. Schwaetzer, G. Steer (red.), *Meister Eckhart und Nikolaus von Kues*, Meister-Eckhart-Jahrbuch 4) (Stuttgart, Kohlhammer, 2011) 139-259.
- STOOP 2013 – Stoop, Patricia, *Schrijven in commissie. De zusters uit het Brusselse klooster Jericho en de preken van hun biechtvaders (ca. 1456-1510)* (Hilversum: Verloren, 2013).
- VERSCHUEREN 1931 – Verschuieren (ed.), Lucidius, *Hendrik Herp O.F.M. Spieghel der volcomenheit*. 2 dln (Antwerpen: Neerlandia, 1931).
- VOOYS 1904 – Vooy, C.G.N. de, 'Verspreide Mnl. geestelike liederen, gedichten en rijmspreuken', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 23 (1904), 43-44.
- WARNAR 1995 – Warnar, Geert, *Het Ridderboec. Over Middelnederlandse literatuur en lekenvroomheid* (Amsterdam: Prometheus, 1995).
- WARNAR 2015A – Warnar, Geert, 'Elckerlijc in beeld: Jan Provoosts 'Rijkaard en de dood'', *Spiegel der Letteren* 57 (2015) 273-289.
- WARNAR 2015B – Warnar, Geert, 'Eye to Eye, Text to Image? Jan Provoost's Sacred Allegory, Jan van Ruusbroec's *Spieghel der eeuwigher salicheit*, and Mystical Contemplation in the Late Medieval Low Countries', in: Walter Melion en Lee Palmer Wandel (red.), *Image and Incarnation. The Early Modern Doctrine of the Pictorial Image* (Leiden: Brill, 2015) 203-230.
- WHEATLEY 2004 – Wheatley, Abigail, *The Idea of the Castle in Medieval England* (York: The Medieval Press, 2004).
- WHITEHEAD 1998 – Whitehead, Christiania, 'Making a Cloister of the Soul in Medieval Religious Treatises', *Medium Aevum* 67 (1998) 1-29.
- WHITEHEAD 2003 – Whitehead, Christiania, *Castles of the Mind. A Study of Medieval Architectural Allegory* (Cardiff: University of Wales Press, 2003).

ABSTRACT

A CASTLE FOR CHRIST. THE FORTRESS AS A MEDITATIVE TOOL AT THE END OF THE MIDDLE AGES

The allegorical Middle Dutch text, *Een gheestelijc casteel* [A Spiritual Castle], encourages readers to mentally construct a precious castle in which they will be able to receive Christ. The description of the castle provides a mnemonic image that readers could use during prayer and meditation. Although the author makes no direct reference to Luke 10:38, the allegory is authorized by the exegesis of this Biblical passage: Mary is the castle in which Jesus has entered and she keeps the active and spiritual life, symbolized by Martha and Mary Magdalene, in perfect balance. The Middle Dutch text likely originated around 1460 in the Brussels convent of Jericho (Regular Canonesses). In the last decade of the fifteenth century, the text, now adapted for a lay audience, was printed in Antwerp by Govaert Bac. He was an important member of the Antwerp guild

of St Luke, the professional association of painters and printers that also included Antwerp's principal chamber of rhetoric. The attractive architectural allegory and exercise presented in Bac's booklet finds parallels in contemporary paintings of Mary and the Christ Child, who are often either portrayed in a landscape with a castle-like architectural structure clearly visible in the background or within a castle-like building. In the former compositions the castle can be viewed as a reflection or 'echo' of Mary as a castle (the painting thus portrays two castles) while at the same time functioning as a reminder to those familiar with the meditative image of the spiritual castle to pursue their spiritual *skopos*. The latter images could be seen as portraying a castle (Mary) within a castle (building), similar to Mary (or the womb) within a room, or even Jan van Eyck's *Madonna in the Church*.

Adres van de auteur: Universiteit Leiden, LUCAS (Centre for the Arts in Society), Arsenaalstraat 1, 2311 CT Leiden / Postbus 9515, 2300 RA Leiden (a.dlabacova@hum.leidenuniv.nl)